RECERQUES DEL MUSEU D'ALCOI, 17-18 (2008-2009), 139-164

Una aproximació al poblament en la vall del riu Gorgos (la Marina Alta, Alacant) del Neolític a l'Edat del Bronze

*RUBÉN CEBRIÁN MIRALLES**

A partir de l'estudi d'un important "corpus" de jaciments ja coneguts i alguns d'inèdits, així com de la revisió dels seus materials, es fa un esbós de les pautes en l'ocupació del territori per part de les comunitats prehistòriques de la vall del riu Gorgos, des del Neolític fins a l'Edat del Bronze.

Paraules clau: Patrons d'assentament. Territori. Prehistòria recent. Riu Gorgos. Marina Alta (Alacant).

A partir del estudio de un importante "corpus" de yacimientos ya conocidos y algunos inéditos, así como de la revisión de sus materiales, se esbozan las pautas en la ocupación del territorio por parte de las comunidades prehistóricas del valle del río Gorgos, desde el Neolítico a la Edad del Bronce.

Palabras clave: Patrones de asentamiento. Territorio. Prehistoria Reciente. Río Gorgos. Marina Alta (Alicante).

An approach to the settlement at the Vall del Riu Gorgos (River Gorgos Valley) (La Marina Alta, Alicante), from the Neolithic to the Bronze Age

Taking as a starting point the study of an important "corpus" of archaeological sites already known and some unknown ones, as well as the revision of their materials, we outline the guidelines regarding the process of taking up this territory by prehistoric communities in the Valley of the River Gorgos, from the Neolithic up to the Bronze Age.

Key words: Settlement patterns. Territory. Recent Prehistoric Times. River Gorgos. Marina Alta (Alicante).

El present article és un resum del Treball d'Investigació de Tercer Cicle presentat a la Universitat de València pel setembre de 2008[1]. Ja fa alguns anys intentàrem una primera aproximació al fet de la Prehistòria recent en terres de la Marina Alta, centrat principalment en el reconeixement d'assentaments de l'Edat del Bronze. Reprenem ara aquells treballs a la llum de noves dades i amb nous pressupòsits, amb la intenció de palesar, en la mesura que siga possible, quin és l'estat de la qüestió a hores d'ara. Hem considerat adient reduir el marc geogràfic d'estudi per raons d'operativitat, circumscriure'l a la conca baixa i mitjana del riu Gorgos i ampliar, per altra banda, el període cultural objecte d'anàlisi, per tal d'obtenir una visió de conjunt de les diverses fases de la Prehistòria recent, des del Neolític fins a l'Edat del Bronze[2]. Per a abordar aquest propòsit inicial hem començat amb un intent de reordenació de l'abundant però en ocasions desigual informació generada al respecte, quasi majoritàriament centrada en els jaciments situats en la conca baixa del riu i amb un protagonisme aclaparador de la Cova del Montgó a Xàbia.

1. LA GEOGRAFIA

El riu Xaló-Gorgos drena un corredor d'origen tectònic d'orientació O-E que comprèn una conca de 290 km^2 (la major en extensió de tota la comarca) amb un recorregut del llit principal de vora 47 quilòmetres. Resumint els principals trets hidrològics, es tracta del típic riu-rambla mediterrani, de caràcter autòcton, amb una forta irregularitat interanual, la qual l'imprimeix el seu caire espasmòdic i torrencial, amb un cabal màxim a la tardor i un mínim canal d'estiatge a l'estiu, fet vinculat clarament amb el regim pluviomètric. S'ha de tenir en compte, així mateix, el vessament subterrani en virtut de la preponderància que adquireixen els materials calcaris al llarg del recorregut del riu. La conca baixa apareix a hores d'ara totalment alterada per l'acció de l'esser humà.

La conca del riu Gorgos o Xaló és una àrea prou ben delimitada i estructurada a nivell físic, que se situa en una posició central dins la comarca de la Marina Alta, la qual pertany a l'extrem oriental de les serralades bètiques peninsulars (fig. 1). Es tracta d'una zona de transició entre les comarques centrals i meridionals del País Valencià, fet important a l'hora de valorar les dinàmiques de poblament en època prehistòrica. Al nord de la vall del Gorgos quedaria la conca del riu Girona i l'àrea de les Valls (Laguar, Ebo, Alcalà, Gallinera), mentre que al sud trobaríem la vall de

* C/ Fontanars, 33, 1-5. 46014 - València

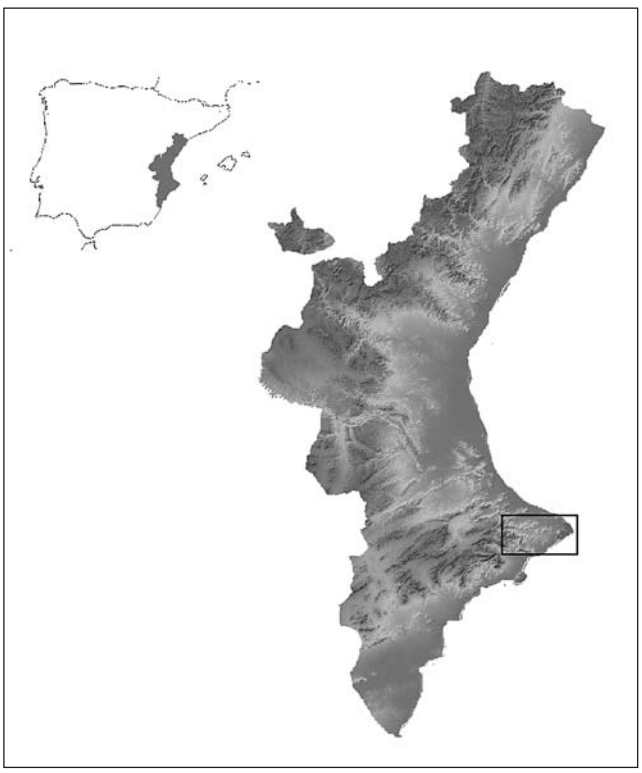

Figura 1. Localització de la zona d'estudi.

Tàrbena i la complexa xarxa de rambles, que després de nàixer en el massís muntanyenc proper a la costa, excaven les margues del sinclinal de Benissa i desaigüen en la franja costanera que s'estén entre el cap de la Nau i el Morro de Toix, al sud de Calp, ja en el límit entre la Marina Alta i la Baixa. La conca alta del riu correspondria a la petita vall de Castell de Castells, emmarcada per les serres d'Alfaro, Serrella i Aixortà, que li confereixen una singularitat molt marcada. Es tracta d'una àrea de confusa adscripció geogràfica, a cavall entre les terres de la Marina Alta i la Baixa i fins i tot de les valls de l'Alcoià-Comtat situades cap a ponent, raó per la qual l'hem situada al marge de l'espai proposat per a aquest treball. No obstant això, la citada àrea manté clars vincles tant a nivell geogràfic com cultural, amb les terres situades riu avall.

La complexa orografia i la diversitat litològica de la zona són factors a tenir en compte a l'hora d'estudiar la diferent implantació de les comunitats agrícoles en unes o altres zones. En la vall mitjana predominen els materials triàsics —argiles i algeps del Keuper en la vall de Pop— i el substrat miocè, riu avall, entapissa depòsits quaternaris (Vall de Xaló i Pla de Llíber). En el baix Gorgos se situa la plana de Xàbia, amb depòsits quaternaris d'origen al·luvial, esguitada d'afloraments calcaris i tancada pel cordó litoral dels Muntanyars, que formen un complex de restinga-albufera. Aquesta zona es va veure directament afectada pels moviments de la línia de costa ocorreguts al llarg de l'Holocè, fet que va influir en l'adaptació de les comunitats que poblaren la rodalia de l'actual zona costera i l'acomodació del seu hàbitat als canvis ambientals que definiren els darrers mil·lennis (Fumanal i al., 1993). Es poden distingir, doncs, al llarg de la conca del Gorgos diferents ambients (penya-segats de la costa, planes litorals i valls interiors) susceptibles de ser individualitzades pel que fa a les seues característiques fisiogràfiques, tot i mantenir una indubtable unitat a nivell estructural amb el riu com a autèntic vertebrador del territori. Tradicionalment, la vall del Gorgos ha funcionat com a via de comunicació entre la costa i les comarques del rerepaís (Alcoià-Comtat). El riu Girona, l'altre riu important de la comarca no ha pogut assolir aquest paper a causa de la barrera infranquejable que representa el Barranc de l'Infern, que fa de partió entre la conca mitjana i alta d'aquest riu.

2. HISTÒRIA DE LA INVESTIGACIÓ

Si hi ha un fet que crida l'atenció en revisar la bibliografia especialitzada generada al voltant de la Prehistòria, no tan sols en l'àrea d'estudi, sinó també en el conjunt de la comarca de la Marina Alta, és el relatiu dèficit de documentació disponible, almenys fins a la dècada del anys vuitanta del segle passat. Aquest buit contrasta amb la situació en altres comarques veïnes com ara l'Alcoià-Comtat, el Camp d'Alacant, la vall del Vinalopó o la Safor, àrees totes elles amb una llarga tradició pel que fa a l'estudi de la Prehistòria del País Valencià. La major part de la investigació gira al voltant de la prehistòria de la zona de Xàbia, i referida de forma quasi exclusiva a la Cova del Montgó (Figueras Pacheco, 1920, 1945, 1949; Bover, 1944; Lafuente Vidal, 1959; Salvá, 1965). Aquest jaciment ha estat objecte de diverses excavacions al llarg del segle XX (Tarradell, 1969; Aparicio y San Valero, 1983), en què destaquen les campanyes dels anys 1935-1936 per part del Pare Belda, director del Museu Provincial d'Alacant, on va depositar els materials recuperats. No obstant això, la primera exploració de la cova va ser duta a terme per Senent Ibáñez, vinculat al Museu Provincial d'Alacant, en 1929, que va informar les autoritats competents que es tractava d'un jaciment de gran interès (Figueras Pacheco, 1945). Escassos són els treballs que aporten alguna dada sobre la prehistòria de les contrades interiors de les valls de la Marina en general i de la vall del riu Gorgos en particular, entre els quals podem apuntar les notícies sobre algun jaciment aportades per Carmel Giner Bolufer (Mestre Palacio, 1970).

La veritat és que no serà fins als anys vuitanta del segle passat quan comença a revertir-se la situació. Es revisen i cataloguen amb nous pressupòsits metodològics els materials de la Cova del Montgó depositats a Alacant (Martí, 1978: 476-492; Bernabeu, 1982). S'impulsen campanyes de prospecció des dels museus comarcals de Xàbia i Dénia, que permeten documentar un bon nombre de jaciments de l'Edat del Bronze. En els darrers anys també s'han dut a terme diverses intervencions de salvament en el terme de Xàbia, com les del Tossal de Santa Llúcia (Bolufer, 2004b) i les del carrer Santa Marta, en el nucli urbà (Bolufer, 2004a), on s'han

documentat estructures d'aqueix mateix període, o les del poblat de Berdica a Benissa amb nivells del Neolític Final (Boronat i al, 2005). De gran interès són també els estudis que ens apropen al fenomen funerari durant el III mil·lenni, gràcies als cada vegada més nombrosos exemples de coves i escletxes on han aparegut restes de soterraments associats a aixovars característics d'aquell període (Soler Díaz, 1997, 2002). Malauradament, poc sabem dels llocs d'hàbitat associats a aquestes necròpolis, encara que els darrers anys s'han encetat alguns projectes de prospecció sistemàtica a l'àrea d'estudi (Molina Balaguer, 2000). Una altra línia d'investigació amb certa continuïtat des de finals dels anys vuitanta es la caracterització de les societats que poblaren el conjunt de la Marina Alta durant el segon mil·lenni a.n.e. (Simón, 1987, 1990, 1997; Simón i Esquembre, 2001).

Finalment, cal assenyalar una sèrie de factors que dificulten un millor coneixement del registre arqueològic en l'àrea d'estudi, com són: els processos postdeposicionals, de gran importància a causa de les característiques del relleu i la xarxa fluvial; les transformacions agrícoles, que han condicionat el paisatge des d'antic, potser en major mesura que en altres zones; la llarga tradició del col·leccionisme de restes arqueològiques per part d'aficionats i clandestins; i, no menys important, la constant pressió urbanística de les darreres dècades sobre el territori.

3. QÜESTIONS METODOLÒGIQUES

Per abordar l'estudi que ara ens ocupa hem seguit una línia de treball delimitada en diverses etapes, que podem resumir en:

1) Una presa de dades inicial, orientada a la localització dels jaciments, consistent en la consulta de mapes topogràfics escala 1:50.000 i 1:25.000 i les fitxes d'inventari de jaciments de la Conselleria de Cultura Educació i Ciència. També ens hem basat en una revisió sistemàtica de la bibliografia i en les comunicacions personals per part d'arqueòlegs de la zona i d'informadors locals.
2) El treball de camp, consistent en la visita als jaciments per tal de contrastar la informació recollida prèviament.
3) Després, hem dut a terme la revisió de materials, la gran majoria provinents del Museu Arqueològic Soler Blasco de Xàbia, a més d'altres depositats al SIP i a la Col·lecció Museogràfica de Gata de Gorgos.
4) A continuació, hem traslladat els resultats, de forma organitzada i sistemàtica, a unes fitxes de jaciments (taula 1).
5) Finalment, amb la informació disponible, s'ha realitzat un intent d'aproximació a les pautes d'ocupació del territori al llarg del període estudiat. Serà en aquest darrer aspecte en el qual ens centrarem en el present article.

Pel que fa al marc cultural triat per a aquest estudi, des de la implantació en terres valencianes de les primeres comunitats agrícoles i ramaderes fins a les acaballes de l'Edat del Bronze, hem seguit la seqüència evolutiva proposada per J. Bernabeu. Aquesta està basada en l'estudi de diverses variables ceràmiques —tipològiques i decoratives— observables en distintes col·leccions estratificades en el període comprès entre el Neolític cardial i l'horitzó campaniforme (Bernabeu, 1989, 1995; Bernabeu i Martí, 1992a) amb una cronologia calibrada entre 5550 i 2200 BC[3]. Respecte a l'Edat del Bronze al País Valencià, la menor quantitat de referències materials i estratigràfiques, així com la major regionalització cultural, ha dificultat la definició d'un marc cronològic de referència i ha propiciat l'aparició de diversos intents de periodització, que no han acabat de tancar la discussió. En resum, podríem contemplar la seqüència cultural següent:

NEOLÍTIC IA (*c*. 5550 – 5200 BC): Horitzó de les ceràmiques cardials.
NEOLÍTIC IB (*c*. 5200 – 5050 BC): Horitzó de les ceràmiques incís-impreses.
NEOLÍTIC IC (*c*. 5050 – 4550 BC): Horitzó de les ceràmiques pentinades.
NEOLÍTIC II A (*c*. 4550 – 4200 BC):[4] Horitzó de les ceràmiques esgrafiades.
NEOLÍTIC II B (*c*. 3900 – 2800 BC): Horitzó de les ceràmiques llises.
HCT (*c*. 2800 – 2200 BC): Horitzó Campaniforme de Transició.
BRONZE VALENCIÀ (*c*. 2200 – 1500/1400 BC)
BRONZE TARDÀ (*c*. 1500/1400 – 1300/1200 BC)

4. LES PRIMERES COMUNITATS ALDEANES (VI - V MIL·LENNI BC)

Pel que fa al poblament per part de les diferents comunitats prehistòriques al llarg de la Prehistòria recent en l'àrea d'estudi, el riu Gorgos ha actuat com a autèntic vertebrador del territori. La importància de la zona rau en la seua situació geogràfica respecte a les vies de comunicació naturals; tant des de les comarques interiors del curs alt del riu Serpis cap al litoral, com entre les valls paral·leles: el riu Girona al nord, que comunica amb la Safor, i l'Algar al sud, que ho fa amb la Marina Baixa i el Camp d'Alacant (fig. 2). En els primers moments de la seqüència neolítica, la vall del Gorgos i la Marina Alta formen part d'una de les zones nuclears que van protagonitzar la introducció i posterior difusió de l'economia productora a la Península Ibérica a partir d'influxos mediterranis, dintre del que s'ha denominat "complex cultural de les ceràmiques impreses". En una àrea compresa entre les serres d'Aitana, Mariola, Benicadell i el mar es poden identificar diversos grups locals (Bernabeu i al., 2006a). El que podríem denominar grup de la Marina Alta s'articu-

	Jac.	TM	X	Y	Z	Ext.	NIA	NIB	NIC	NIIA	NIIB	HCT	BR	BRT	Tipus oc	Conexió visual*	Desn.
1	Garga	Laguar	748008	4295110	825	2500m²							●?		poblat	7	0,16
2	Campaneta	Murla	755739	4294494	300						●				c.soterr.		0,22
3	Cast.Orba	Murla	754923	4295631	360	550 m²							●		poblat	4,7,8,11	0,09
4	Tossal Port	Orba	754297	4295900	375	750 m²							●		poblat	3,7,8,11	0,27
5	C. Lladres	Orba	754329	4295926	300						●				c.soterr.		0,24
6	Banc Coves	Parcent	755802	4294136	300						●	●			c.soterr.		0,21
7	T. Arenals	Parcent	754200	4293200	240	500 m²							●		poblat	1,3,4,8,10,11	0,17
8	T.F. Cabres	Parcent	754055	4291347	450	750 m²							●		poblat	3,4,7,10,11	0,12
9	P. Arbones	Parcent	755844	4293647	230						●?	●			c.soterr.		0,16
10	Beniquasi	Alcalalí	759127	4294461	536	500 m²							●		poblat	7,8,11,15,16, 17	0,37
11	La Devesa	Xaló	759081	4291241	400	1500m²							●		poblat	3,4,7,8,10,15,16,17	0,33
12	C.Meravelles	Xaló	758702	4294162	380						●	●	●		c.hàbitat		0,17
13	T.Mansano	Xaló	757782	4287505	440	150 m²							●		poblat	—	0,35
14	C.Mansano	Xaló	7577739	4287547	440		●	●?							hàb.ocas		0,35
15	T. Mariola	Llíber	762636	4293626	262	750 m²							●		poblat	10,11,16,17	0,34
16	T. Castellar	Llíber	763322	4292781	313	?							●		poblat	10,11,15,17	0,17
17	Cao	Llíber	760989	4288375	700	1500m²							●		poblat	10,11,15,16	0,39
18	Berdica	Benissa	767660	4291198	210	3000m²					●				poblat		0,02
19	Bassetes	Gata	768270	4297364	80	?					●				poblat		0,02
20	Sta. Llúcia	Xàbia	774175	4298727	165	1000m²							●?	●	poblat	21,22,23,24, 28,32,37,44	0,2
21	Xàbia n/urbà	Xàbia	774815	4298351	52	?								●	poblat	20,22,23,24, 28,32,37,44	0,04
22	Alt Capsades	Xàbia	774617	4295513	172	2000m²							●		poblat	20,21,23,24,28,37,44	0,08
23	Cing.Capsades	Xàbia	774829	4295139	177	1000m²							●		poblat	20,21,22,24, 28,37,44	0,16
24	Cap Prim	Xàbia	780121	4295607	50	300 m²								●	poblat	20,21,23,28, 44	0,04
25	Penyes Roges	Llíber	761405	4293805	320						●				c.soterr.		0,5
26	Cova Flare	Xàbia	778712	4294587	40?									●?	c.soterr.		?
27	Cova.MontgÓ	Xàbia	772154	4299471	440		●	●	●	●	●	●	●	●	c.hàb/sot		0,19
28	Portitxol	Xàbia	780782	4294798	70?	?							●		poblat	20,21,23,24, 44	?
29	C.Bc.Migdia	Xàbia	771476	4299801	375						●				c.soterr.		0,14
30	Coves Santes	Xàbia	777764	4299746	50								●		c.soterr.		—
31	Vall Pexet	Xàbia	770095	4297623	60	3000m²					●				poblat		0,02
32	Puntal Llop	Dénia	769511	4294161	280	250 m²							●		poblat	20,21,22,23, 37	>0,40
33	V.E.Castellar	Teulada	768987	4293069	250	4000m²							●		poblat	35,36	0,29
34	C.FardatxO	Teulada	768839	4293127	250								●		hàb.ocas		0,31
35	Morret Garg.	Teulada	769405	4293153	160	1000m²							●		poblat	33	0,15
36	Tossal,Arnau	Benitatxell	774179	4290885	210	1400m²							●	●	poblat	22,23,33	0,22
37	Penya Cingle	Pedreguer	765018	4297034	279	5000m²							●		poblat	20,21,22,23, 32	0,2
38	c.W solana M	Xàbia	769898	4300274	480								●		c.soterr.		>0,30
39	c.E solana M	Xàbia	770751	4300014	410								●?		c.soterr.		>0,30
40	Balma sol.M	Xàbia	771815	4299533	450								●		hàb.ocas		>0,30
41	Cov.Rabosa	Xàbia	776117	4300644	130								●		c.soterr.		—
42	B.d'en Bages	Xàbia	773259	4299014	166	?							●		poblat	20,22,23	≈0,20
43	Bc.del Llop	Dénia	769643	4294572	170	≈750m²							●		poblat	32,37	>0,30
44	Portell de Roger	Xàbia	775153	4292478	254	?							●		poblat	20,21,22,23	0,15
45	Cova de l'Or	Xàbia	781073	4293745	21		●	●?							hàb.ocas		—
46	Cova Mina	Xàbia	781036	4293718	27								●?		hàb.ocas		—
47	C.Bc.Hedra	Dénia	769581	4300528	280								●		c.soterr.		≈0,20

Taula 1. Quadre resum de jaciments.

**Referida a poblats de l'Edat del Bronze, amb un abast visual fins a 10 quilòmetres.*

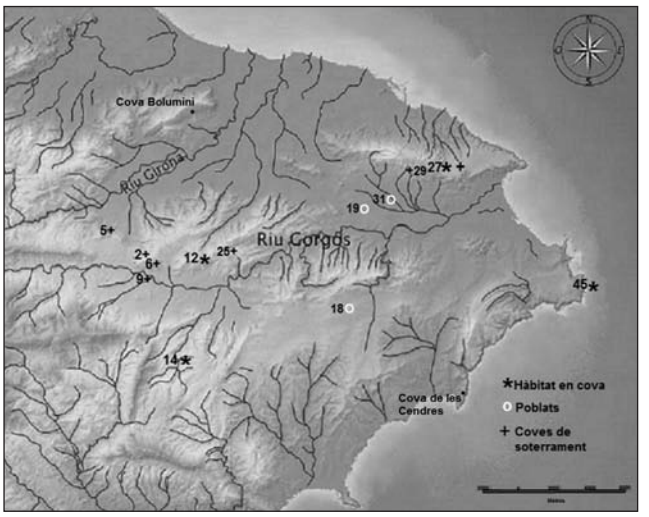
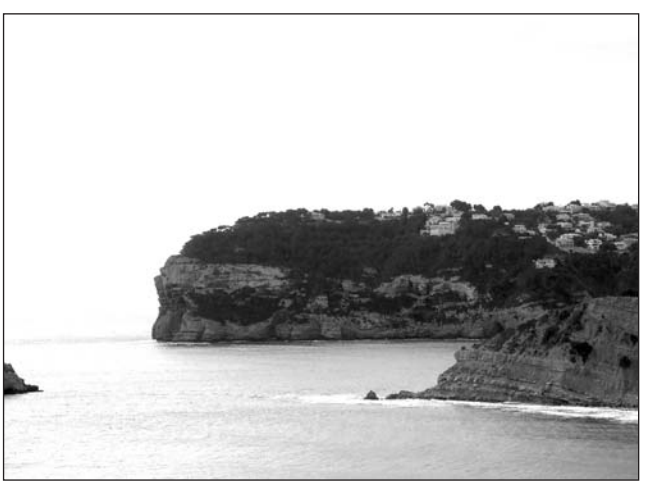

Figura 2. Situació dels jaciments neolítics, calcolítics i campaniformes en la vall del Gorgos.
***Neolític I**: 14 Abric del Mansano (Xaló). 27 Cova del Montgó (Xàbia). 45 Cova de l'Or (Xàbia). **Neolític II-HCT**. 2 Abric de la Campaneta (Murla). 5 Cova dels Lladres (Orba). 6 Abric del Banc de les Coves (Parcent). 9 Penya de les Arbones (Parcent). 12 Cova de les Meravelles (Xaló). 18 Berdica (Benissa). 19 Les Bassetes (Gata de Gorgos). 25 Penyes Roges (Llíber). 27 Cova del Montgó (Xàbia). 29 Cova del Barranc del Migdia (Xàbia). 31 Vall de Pexet (Xàbia).*

laria principalment mitjançant el corredor del Gorgos. El poblament en aquests moments es degué situar fonamentalment en la zona costera. El jaciment de referència seria la Cova del Montgó, amb una llarga seqüència d'ocupació des del Neolític cardial fins a l'Edat del Bronze, i amb el qual es poden relacionar altres jaciments en cavitat pròxims com la Cova de les Cendres a Moraira (Bernabeu i al., 2001) i la Cova Bolumini a Beniarbeig (Guillem i al., 1992). Hem de cercar en les seqüències paleoambientals i en les dades paleoeconòmiques d'aquests jaciments, pertanyents a una àrea amb unes condicions ecològiques paral·lelitzables i de característiques semblats en les condicions habitaculars, les correlacions amb el tipus d'ocupació de la Cova del Montgó per part del grups humans que la sovintejaren en aquests primers moments de la seqüència neolítica. Desconeixem, per altra banda, l'abast que va tenir l'hàbitat en poblats, a diferència del que succeeix en les vall del curs alt del Serpis, on es documenten assentaments a l'aire lliure des de moments primerencs del Neolític, com és el cas del Mas d'Is a Penàguila (Bernabeu i al., 2003). L'existència des dels primers estadis de les seqüències neolítiques de Bolumini i, sobretot, de Cendres d'evidències de paleorestes d'espècies vegetals i animals ja domesticades ens indica la implantació d'una economia agro-pastorívola de base cerealista. Aquesta vindria confirmada per les dades paleoambientals, que apunten a una disminució de les especies arbòries en detriment de la cobertura herbàcia (Badal, 1997: 34). Tot i això, és difícil precisar quin paper van tenir en aquest procés les condicions ambientals, d'una banda, i l'acció de l'home, d'altra. En tot cas no es tractaria d'una pressió incontrolada a gran escala si pensem en les reduïdes dimensions del grups humans.

En qualsevol cas és difícil precisar el tipus de tecnologia agrícola emprada amb les dades disponibles, tot i que les corbes pol·líniques i antracològiques semblen no indicar l'ús de la tècnica de la ignicultura. S'apunta la possibilitat d'una agricultura intensiva d'aixada (Bernabeu, 1995), en certa manera basada en el binomi cereal-lleguminoses, a la rodalia de les zones d'hàbitat. Aquesta base econòmica degué tenir el complement d'una reduïda cabana ramadera d'ovins i caprins i, en menor mesura, bòvids i suids, que degueren constituir una reserva d'aliments en moments de penúria. Aquesta possibilitat ens remet, en el cas de la conca baixa del riu Gorgos, a un poblament a l'aire lliure en poblat del qual no disposem d'evidències. En qualsevol cas, és difícil assumir un poblament centrat exclusivament en coves, si parem atenció a les possibilitats que ofereixen algunes zones del piemont del vessant sud del Montgó, en la zona de contacte dels termes de Jesús Pobre i Xàbia, on es detecten sòls amb característiques propícies. Es tracta de terres blanques toves i ben airejades (tap), situades prop de cursos d'aigua permanents, fins i tot avui en dia, com és el cas del barranc de les Valls, tributari del Gorgos. La relació amb l'ocupació de la cova del Montgó cobraria d'aquesta manera una nova dimensió i la vincularia amb un ús ramader, com ja ha quedat testimoniat en fases posteriors, sense descartar algun altre tipus de funcionalitat, ja siga funerària, ritual, etc. En aquesta zona més immediata a la costa degué tenir gran importància l'aprofitament dels recursos marins i de marjal, com a complement a la dieta. Un jaciment representatiu d'aquest tipus d'explotació seria la Cova de l'Or (Bolufer, 2004: 37), situat als penya-segats del Cap Negre (Xàbia) (làm. I), on es documenta l'existència de ceràmica i indústria lítica de filiació neolítica, així com un fragment de braçalet de pedra negra (làm. II). No cal oblidar que en jaciments veïns, com la Cova de les Cendres a Moraira, són nombroses les restes de malacofauna i ictiofauna recuperades (Bernabeu i al., 2001).

Làmina. I. Penya-segats del Cap Negre, on se situa la Cova de l'Or.

Làmina II. Cova de l'Or. Fragment de polsera.

Làmina. III. Abric del Mansano, amb indicació de la zona de pintures (esquerra) i la de corral (dreta).

De la vall mitjana disposem de menys informació, només evidències aïllades en una zona possiblement orientada a activitats ramaderes i a l'ús esporàdic d'algunes cavitats, com la Cova del Mansano[5] (làm. III), de la qual procedeix un fragment de terrissa feta a mà decorada amb impressions de pinta de terrissaire que semblen representar les extremitats d'un antropomorf (Aparicio, 1994: 49). Sembla factible pensar en una freqüentació per part d'alguns grups neolítics d'una sèrie de coves i abrics situats en les valls transversals i corredors subsidiaris relacionats amb activitats pastorívoles (García Atiénzar, 2004, 2006; Fairén 2004b) Alguns autors han relacionat aquests moviments amb l'àmplia distribució al llarg del territori de la muntanya alacantina de manifestacions d'art parietal (taula 2), on l'art macroesquemàtic, exclusiu d'aquestes contrades, podria haver servit com a possible demarcador territorial (Martí i Juan Cabanilles, 1997). També s'han interpretat com a centres de congregació intergrupal, afegint un component "cultural" a aquests desplaçaments en principi de caire econòmic (Bernabeu, 2002; Fairén, 2002, 2004a, 2004b; Fairén i García Atiénzar, 2005). Es degué tractar de comunitats, on les qüestions rituals/culturals estarien fortament arrelades. Aquest podria ser el cas de l'Abric del Mansano, on els motius d'art llevantí (làm. IV), que representen escenes de caça i dansa (Hernández Pérez i al., 1988), fa l'efecte que s'escapen de l'àmbit purament quotidià. No obstant això, basant-nos en les característiques de les societats prehistòriques i el seu nivell d'estructuració social i territorial, no podem pensar en grans moviments transhumants, sinó més aviat en desplaçaments relacionats amb la transterminància[6], on aquest tipus de cavitats situades en marges de barrancs i zones abruptes degueren ser visitades per grups neolítics de forma esporàdica, on buscaven

GORGOS MITJÀ	**ESTIL**	**LOCALITZACIÓ**
Bc. del Galistero (C.Castells)	llevantí	marge dret
***Cova Alta (C.Castells)**	esquemàtic/macroesquemàtic	marge esquerre Bc.Malafí
***Racó Sorellets (C.Castells)**	llevantí/macroesquemàtic	marge esquerre Bc.Malafí
***Petracos (Castell de Castells)**	llevantí/macroesquemàtic	marge esquerre Bc.Malafí
***Racó de Gorgori (C.Castells)**	esquemàtic/llevantí	marge dret Bc.Malafí
Cova del Mansano (Xaló)	llevantí	marge esq.Bc.Fondo del Baró
Abric del Seguili (Alcanalí)	esquemàtic	vessant S-W del Seguili
BAIX GORGOS		
Balma del Barranc del Bou (Teulada)	esquemàtic	marge esquerre
La Catxupa (Dénia)	llevantí	Garganta de Gata
Cova del Barranc del Migdia (Xàbia)	esquemàtic	capçalera Bc.Migdia
Coves Santes de Dalt (Xàbia)	esquemàtic	penyasegats Cap Sant Antoni
Coves Santes de Baix (Xàbia)	esquemàtic	penyasegats Cap Sant Antoni

*Taula 2. Jaciments amb manifestacions d'art rupestre en la vall mitjana i baixa del riu Gorgos. * Incloem els jaciments localitzats al barranc de Malafí, el qual, juntament amb el barranc dels Moliners, fa de partió entre la conca alta (riu de Castells) i mitjana del riu Gorgos o Xaló.*

Làmina IV. Abric del Mansano. Figura animal (¿Cérvol?).

refugi i punts d'aprovisionament d'aigua. Tot un seguit de coves situades en zones de mig aiguavés en valls interiors de la Marina Alta i amb presència de ceràmiques impreses emmarcables en el Neolític I es poden posar en relació amb aquest fenomen. És el cas de Sa Cova de Dalt (Tàrbena) on es documenta l'existència de restes humanes, les quals, pel context on es van localitzar, podrien ser de cronologia neolítica (López Mira i Molina Más, 1995) o la Cova del Somo (Castells de Castells) (García Atiénzar i Roca de Togores, 2004; García Atiénzar, 2007). Més cap a l'interior se situa la Cova de Santa Maira (Castells de Castells), en la zona de connexió entre les valls de la Marina i la vall de Seta i les terres de l'Alcoià-Comtat; la Cova Fosca, a la vall d'Ebo, en el corredor que uneix aquesta amb la vall del Gorgos, mitjançant el barranc del Malafí i el pla de Petracos. Aquests serien alguns exemples, no els únics, que evidenciarien un coneixement i una apropiació "mental" del paisatge per part dels grups neolítics que transitaven de llarg a llarg el que s'ha anomenat "territori cardial". Des dels primers moments trobem una ocupació simultània tant de la franja costanera (Cova del Montgó, Cendres) com de les valls intramuntanyoses (Or, Sarsa) i un poblament que no tan sols se circumscriu a l'ocupació de cavitats, sinó que abasta també els assentaments a l'aire lliure, com en el cas del Mas d'Is (Bernabeu i al., 2003), cada cop millor coneguts.

5. L'EXPANSIÓ DELS POBLATS (IV - III MIL·LENNI BC)

El procés de colonització de nous espais per al desenvolupament i la reproducció d'un sistema econòmic basat en una tecnologia agrícola primitiva, i la consegüent aparició de poblats a l'aire lliure, té les seues arrels com ja hem vist en els primers moments d'implantació de l'economia productora en les nostres terres. Serà, però, a partir de mitjan del IV mil·lenni BC quant aquest procés es consolide i s'estenga, fet que coincideix amb la dissolució de l'horitzó cultural de les ceràmiques impreses. Aquesta evolució pot seguir-se amb certa claredat i continuïtat en el temps en zones com les valls de la conca mitjana i alta del riu Alcoi o Serpis. Ací es documenten cada cop més assentaments a l'aire lliure adscrits al Neolític IIA (*c* 4550-4200 BC), que enllaçarien amb l'eclosió d'aquest tipus de poblament que optimitza les zones baixes de les valls i les terrasses fluvials durant el NIIB (*c* 3900-2800 BC). Es tracta d'un tipus de poblament dispers amb un nombre elevat d'assentaments que en ocasions arriben a assolir una considerable extensió i que representen un model d'ocupació del territori que s'ha definit com de "poblat obert" (Bernabeu i al., 1989), radicalment diferent al que s'observarà en terres valencianes al llarg del mil·lenni següent.

Per desgràcia, en la nostra àrea d'estudi no es pot apreciar aquesta evolució, en part per les deficiències del registre motivades per una desigual tasca investigadora —amb excepcions, el projecte de prospecció sistemàtica de la vall mitjana del riu Gorgos (Molina, 2000)— així com per les profundes transformacions agrícoles i el desmesurat creixement urbanístic, com s'ha assenyalat més amunt. La mancança d'informació en aquest sentit podria posar-se en relació amb el paper secundari que degué assolir la conca del Gorgos i, per extensió, les terres de la Marina en aquest procés, ja que es tracta d'una àrea en certa manera marginal pel que fa al poblament respecte a d'altres on s'evidencia un major dinamisme (*Ibidem*: 94). De tota manera, la relativa abundància d'evidències respecte als llocs d'enterrament documentats i relacionats amb aquest període, invita a ser cauts en les afirmacions, mentre s'espera que noves dades puguen aclarir els dubtes o obrir noves línies de discussió.

A la *vall mitjana,* igual que succeïa durant el període anterior (Neolític I), les evidències d'un poblament de certa entitat són ben minses. A part de la Cova de les Meravelles (Xaló), que sembla començar a ocupar-se en aquests moments finals del Neolític, només hi ha constància de la presència de grups humans fini-neolítics en les zones planes de la vall per la troballa en superfície de dos elements laminars retocats en el pla de Llíber, zona on es localitzen les millors terres de conreu (Molina, 2000: 93). Resulta difícil valorar la intensitat de l'ocupació de la Cova de les Meravelles, així com el caràcter d'aquesta, amb les dades disponibles en l'actualitat, tot i que sembla no haver estat utilitzada com a lloc d'enterrament. La presència de ceràmiques pintades, relacionades amb el Neolític Final de la zona andalusa i murciana, i presents també a la Cova del Montgó, així com l'existència de fragments de ceràmica amb decoració campaniforme, denota la llarga perduració en l'ocupació de les cavitats en la zona, tot i que segurament de manera discontinua. La possible utilització d'algunes balmes i abrics com a habitats estacionals en aquest període (NII), tot basant-se en l'existència en aquestes de restes de talla de sílex, com a l'Abric de la Campaneta o l'Abric del Banc de les Coves (Soler Díaz, 2002), no invalida la hipòtesi abans esmentada d'un aire de marginalitat pel que fa al poblament durant aquests moments. Es tracta de cavitats on es documenta principalment el seu ús com a lloc d'enterrament. No

obstant això, no deixa de ser estranya la mancança quasi total d'evidències d'un mínim poblament en les zones planes, fet que, en certa manera, explicaria l'existència de diverses covetes de soterrament en la rodalia (Cova dels Lladres, Penya de les Arbones, Abric de les Penyes Roges, a part de les dues citades més amunt) i que, potser, noves campanyes de prospecció s'encarregarien de matisar.

En el *baix Gorgos*, la situació presenta les mateixes dificultats d'anàlisi a causa de l'escassesa i parcialitat del registre. Tot i això, s'endevinen unes dinàmiques tal vegada d'abast diferent, les quals estem encara lluny de poder aprehendre. Com succeïa en la vall mitjana, ens trobem una dicotomia entre un món funerari relativament ben documentat (Cova del Barranc del Migdia, Cova del Montgó, i altres cavitats de l'entorn del Montgó que van poder servir com a lloc d'enterrament en distints períodes) i un hàbitat a l'aire lliure del qual només tenim dades molt fragmentàries. A banda de la presència de ceràmiques amb decoració esgrafiada a la Cova del Montgó, que podrien ser indicatives de la seua funció habitacular durant el NIIA, hi ha evidències d'una possible ocupació del pla durant el Neolític II en l'assentament de Berdica (Benissa-Teulada). A l'espera de la publicació definitiva de l'excavació, els seus responsables han documentat l'existència de diverses estructures negatives (pot ser alguna mena de sitja) amb materials que relacionen amb moments finals de la seqüència neolítica (Boronat i al., 2005). Altres evidències provenen de troballes superficials en els plans situats entre el piemont del vessant meridional del Montgó i el curs del Gorgos: Les Bassetes i Vall de Pexet (làms. V i VI). Es podria tractar d'una zona d'hàbitat a l'aire lliure relacionada amb els soterraments en cavitat existents al Montgó. Els tres enclavaments es caracteritzen per estar situats en terrenys compostos per terres blanques ben airejades (tap), afloraments no molt usuals en el baix Gorgos, a excepció de la zona del sinclinal de Teulada-Benissa, però que no trobàvem en la vall mitjana del riu. La proximitat a cursos més o menys regulars d'aigua (barranc de les Valls) els ofereix unes excel·lents possibilitats per a l'aprofitament agrícola, fins i tot de regadiu. D'altra banda, la seua situació un poc elevada respecte a les terres dels voltants i a una certa distància del llit principal del riu i de les zones inundables del tram final, els proporciona una major seguretat enfront de possibles desbordaments. En definitiva, pot ser que les escasses dades disponibles actualment, no estiguen reflectint la realitat del poblament en la vall del Gorgos durant el IV i el III mil·lenni BC, quan l'economia productora devia estar ja plenament assentada en tot el territori valencià, la qual cosa suposaria la total assimilació del substrat dintre del nou model de vida neolític (Bernabeu i al., 1988, 1989). No es donen, però, les condicions òptimes a nivell orogràfic i litològic per a convertir la vall del Gorgos i la Marina Alta en general en un dels centres nuclears del model de "poblat obert", característic del període que ens ocupa. Tanmateix, la multiplicitat d'evidències d'unes pràctiques funeràries relacionades amb moments paral·lelitzables amb el Neolític IIB, i la importància que degué assolir la part oriental de la

Làmina V. Vall de Pexet. Zona on es localitzaren els materials prehistòrics.

Làmina VI. Berdica. Possibles sitges on es va recuperar el material d'adscripció neolítica.

Marina en les xarxes d'intercanvi, sobretot amb el món del sud-est, fa pensar en una implantació més important de les comunitats fini-neolítiques en l'àrea que la que proporciona el registre.

La constatació d'una ocupació per part de grups campaniformes a la vall del Gorgos a finals del III i principis del II mil·lenni BC només ens és coneguda a partir d'una sèrie de soterraments en la vall mitjana —Penya de les Arbones i Abric del Banc de les Coves (Parcent)— on es documenten aixovars amb elements del "paquet" campaniforme (botons amb perforació en "V", ceràmica amb els motius característics). En manquen d'altres com les puntes de Palmela i els punyals de llengüeta. Sí que hi apareixen les puntes de Palmela juntament amb ceràmiques decorades en la Cova de les Meravelles, però no els botons en "V", en una cavitat on sembla no documentar-se una funcionalitat funerària en cap moment de la seua ocupació (Molina, 1998). Al contrari, les evidències conegudes de la Cova del Montgó es

poden adscriure a un context funerari, malgrat que no amb total seguretat, a causa del caràcter de les actuacions arqueològiques efectuades a la cavitat, amb materials barrejats sense cap referència estratigràfica que vincule equipament amb restes humanes.

Tot i ser escasses, les dades apunten a una certa implantació campaniforme en la zona. El model que es pot albirar per a la nostra zona potser s'apropa més al determinat per als espais amb una relació geogràfica més directa —l'Alcoià-Comtat i la Safor— on l'emplaçament al pla es quasi exclusiu i que l'absència d'assentaments siga més fictícia que real com a conseqüència de la parcialitat del registre[7]. Siga com vulga, s'ha valorat la gran varietat estilística del campaniforme en terres valencianes enfront de la relativa escassesa de jaciments documentats (Harrison, 1977: 82). Tot i això, en les darreres dècades s'ha aprofundit en el coneixement dels contextos campaniformes al País Valencià (Bernabeu, 1984; López Padilla, 2006a) amb prevalença d'emplaçaments al pla, si més no, en les comarques centrals valencianes.

A hores d'ara no hi ha cap evidència d'enclavaments en altura als quals es puguen associar elements del complex campaniforme en la nostra àrea d'estudi i zones veïnes. Tanmateix, les noves dades que van coneixent-se respecte al poblament amb contextos campaniformes en la zona costanera del nord de la província d'Alacant i sud de la de València remeten a emplaçaments al pla, com és el cas de l'assentament gandienc de La Vital (Bernabeu i al., 2006b). A falta de noves dades que puguen ampliar el nostre coneixement respecte al poblament campaniforme en les nostres contrades —ja siga en pla o en emplaçaments en altura— sembla que la vall del Gorgos participa, igual que la resta de la Marina Alta, del conjunt de transformacions que s'observen a nivell supraregional en aquests moments de trànsit entre mil·lennis. Aqueixes transformacions estarien substantivades en la generalització a nivell peninsular —i insular— dels costums campaniformes. Es documenta en el registre un desenvolupament dels conjunts metàl·lics, desconegut fins ara, i amb bons exemples a la zona (Cova de les Meravelles, Cova del Montgó, Cova del Flare (?), Penya de les Arbones, Ràfol d'Almúnia), la qual cosa evidencia la continuació dels contactes amb el món del SE, de llarga tradició, i que es combinen amb altres influxos provinents d'altres àrees. A la vegada, podrien difondre's des de les costes de la Marina Alta a l'àmbit balear, com fa poc ha posat en relleu V. Guerrero (2004), que situa la zona costanera entre Dénia i Altea com un dels possibles punts d'origen de l'arribada a les Illes de les influències campaniformes.

6. L'OCUPACIÓ GENERALITZADA DEL TERRITORI DURANT EL II MIL·LENNI BC

En la segona meitat del IV mil·lenni i al llarg del III mil·lenni BC es produeix en el marc del territori valencià l'expansió i desenvolupament de l'hàbitat en poblats. Com hem vist en el capítol anterior les evidències en el registre són minses en el cas de la nostra àrea d'estudi. L'origen d'aquest procés es pot situar en els primers moments de la seqüència neolítica. Serà, però, al llarg del II mil·lenni BC quan trobem una ocupació sistemàtica i pràcticament sense discontinuïtats de llarg a llarg de l'espai geogràfic del País Valencià. Ara sí que es documenta a les terres de la Marina Alta en general i a la vall del riu Gorgos en particular una major densitat en el poblament. A hores d'ara hi ha evidències de l'existència de vora un centenar de jaciments de l'Edat del Bronze a tota la Marina Alta, dels quals vora una trentena correspondrien a la conca mitjana i baixa del Gorgos (fig. 3). El millor coneixement d'aquest període ha estat possible gràcies a la continuada tasca de prospecció duta a terme principalment des dels museus arqueològics de Xàbia i Dénia, que s'afegeix al coneixement que des d'antic es tenia de diversos assentaments vinculats a aquesta època, especialment a l'àrea xabienca (Bover, 1944; Figueras Pacheco, 1945; Segarra Llamas, 1985).

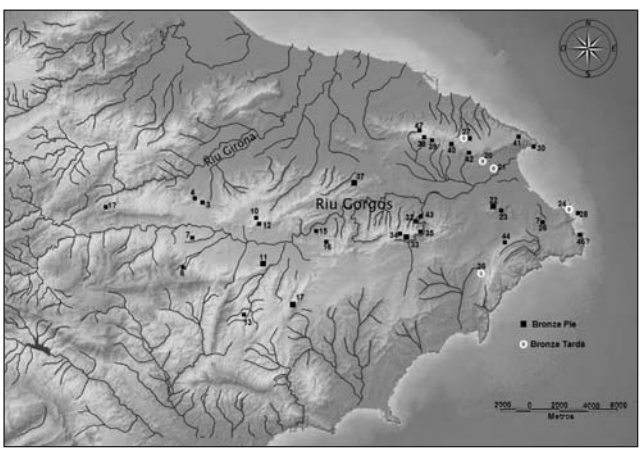

Figura 3. Distribució dels jaciments de l'Edat del Bronze en l'àrea d'estudi.
***Bronze Ple** (c.2200-1500/1400 BC). 1 Garga (Vall de Laguar). 3 Castell d'Orba (Murla). 4 Tossal del Port (Orba). 7 Tossal dels Arenals (Parcent). 8 Tossal de la Font de les Cabres (Parcent). 13 Tossal del Mansano (Xaló). 17 Castellet de la Solana (Llíber). 11 La Devesa (Xaló). 12 Cova de les Meravelles (Xaló). 10 Beniquasi (Alcalalí/Xaló). 15 Tossal de Mariola (Llíber). 16 Tossal del Castellar (Llíber). 22 Alt de les Capçades (Xàbia). 23 Cingle de les Capçades (Xàbia). 26 Coveta del Flare (Xàbia). 27 Cova del Montgó (Xàbia). 28 Illa del Portitxol (Xàbia). 30 Coves Santes (Xàbia). 32 Puntal del Llop (Dénia). 33 Vessant Est del Castellar (Teulada). 34 Cova del Fardatxo (Teulada). 35 Morret de la Garganta (Teulada). 36 Tossalet d'Arnau ? (Benitatxell). 37 La Penya del Cingle (Pedreguer). 38 Coveta Oest de la Solana del Montgó (Xàbia). 39 Coveta Est de la Solana del Montgó (Xàbia). 40 Balma de la Solana del Montgó (Xàbia). 41 Cova de la Rabosa (Xàbia). 42 Punta del Barranc d'En Bages. 43 Barranc del Llop (Dénia). 44 Portell de Roger (Xàbia). 47 Cova del Barranc de l'Hedra (Dénia).*
***Bronze Tardà** (c. 1500-1200 BC). 20 Santa Llúcia (Xàbia). 21 Carrer Santa Marta (Xàbia). 24 Cap Prim (Xàbia). 27 Cova del Montgó (Xàbia). 36 Tossalet d'Arnau (Xàbia).*

6.1. La uniformitat del poblament durant el Bronze Ple (*c.* 2200-1500 BP)

La imatge tradicional que es va conformar de les societats que poblaren les terres valencianes des dels inicis del II mil·lenni BC fins ben entrada la segona meitat d'aquest, parteix de la sistematització i individualització duta a terme per M. Tarradell en els anys 60 del segle passat d'un "Bronze Valencià" respecte a l'Argar, entès aquest com a entitat cultural. Es tractaria d'una cultura amb un alt grau d'uniformitat, i amb una forta personalitat pròpia, lligada més a influxos mediterranis que a una evolució del substrat eneolític (Tarradell, 1963). El panorama que s'albira a partir dels anys 80 del segle passat s'allunya cada cop més d'aquella imatge d'uniformitat i simplicitat amb la qual es va definir la cultura del Bronze Valencià. Es perceben signes que demostren una imatge de major complexitat i diversitat. Un punt de referència en aquesta nova perspectiva seria la revisió feta per M. Hernández (1985), on es posaven en qüestió molts postulats que havien servit per a incidir en la teòrica homogeneïtzació d'aquesta cultura. Es matisaven qüestions com la uniformitat cultural; s'evidencia l'existència de fàcies locals dintre del Bronze Valencià. Aquest fenomen s'aprecia especialment en zones de contacte amb altres "cultures", com és el cas de les terres de la conca del Vinalopó o la zona d'Alcoi. Així mateix, es replantejava el caràcter defensiu de moltes estructures que apareixien als poblats, les quals degueren tenir més a veure amb sistemes d'aterrassament per al condiciament del terreny; també incidia l'autor en el paper de les coves com a lloc d'habitació o en un major grau de complexitat i variabilitat pel que fa als llocs d'enterrament.

Trobem a partir d'aleshores una proliferació d'estudis de caràcter regional, com els de l'àrea del Vinalopó (Jover i López Padilla, 1999; Esquembre, 1997), la conca alta del Clariano (Pascual Beneyto, 1993), l'Alcoià (Pérez Botí, 2000), el Camp d'Alacant (Soriano Boj, 2004), la Vall d'Albaida (Ribera i Pascual, 1994, 1995, 1997), entre d'altres. Aquestes zones pertanyen a un espai geogràfic amb unes característiques bastant uniformes respecte al patró d'assentament, i de les quals formarien part les terres de la Marina Alta, on tenim algun exemple d'aquesta mena d'estudis (Simón 1987, 1997a; Simón i Esquembre 2001; Pérez Burgos, 2004). Tanmateix, en cada zona trobaríem variacions segons les peculiaritats orogràfiques i ambientals, zones de contacte amb àrees veïnes, dinàmiques dels substrats o influxos externs.

A l'hora d'apropar-nos a l'estudi del model d'ocupació i explotació del territori de la conca del Gorgos hem partit de l'anàlisi de tres vectors; 1) la tipologia dels jaciments, 2) les pautes de distribució d'aquests sobre el territori i 3) els tipus de relacions, si es que existeixen, que es poden establir entre determinats assentaments; o el que és el mateix, intentar esbrinar si el "mapa de distribució" és conseqüència d'una ocupació aleatòria de l'espai o respon a algun tipus de planificació i segueix una sèrie de pautes preestablertes; i, en aquest cas, si això és indicatiu de l'existència de mecanismes de jerarquització social.

6.1.1. Tipologia dels assentaments

Els situats en el cim de tossals i zones de vessant, que destaquen sobre els seus voltants. Representen la pràctica totalitat dels assentaments estudiats, com sol ser habitual en els poblats del Bronze Valencià. S'eleven en la majoria dels casos entre els 100 i els 400 metres *d'altura total*, prop de zones de fons de vall, on els recursos hídrics són abundants, i coincideix amb les zones de major aprofitament agrícola. Tot i això, la seua *altura relativa* és considerable, per damunt o prop dels 100 metres en la majoria dels casos. No trobem variacions en aquesta tendència entre la conca baixa i mitjana del Gorgos, almenys en ambients paral·lelitzables amb un genèric "Bronze Ple". Jaciments vinculats a la plana de Xàbia, com l'Alt de les Capçades o el Cingle de les Capçades, responen a aquest esquema.

Una altra variable que podem relacionar amb l'anterior és l'anàlisi dels *desnivells*. Es dóna la circumstància que els jaciments amb un desnivell superior al 30% són precisament aquells que se situen en punts de confluència entre el llit principal del riu i corredors naturals importants. Seria el cas del pas que comunica la vall de Xaló amb la serra de Bèrnia i les terres de la Marina Baixa (La Devesa); el trànsit entre la conca mitjana i baixa del Gorgos (Port de Mariola) o la connexió entre la vall de Pop i la costa mitjançant la vall de la Llosa de Camatxo (Beniquasi). Aquesta combinació "altura relativa > 100 / desnivell >30%" ens podria estar indicant una intencionalitat a l'hora d'establir emplaçaments de caràcter estratègic per al control de les vies de comunicació més importants entre diferents conques, pot ser a conseqüència de tensions intergrupals.

Un aspecte que cal destacar, derivat de l'elevada altura relativa dels assentaments, és l'ampli *domini visual* que exerceixen sobre el territori, ja que hi ha un alt grau d'intervisibilitat entre jaciments pertanyents a un mateix domini fisiogràfic. Podem observar una completa xarxa de connexió visual entre els jaciments de la conca mitjana del Gorgos, que enllaça tota la vall. Hi ha un contacte visual directe entre els assentaments de la vall de Pop (Tossal del Port, Vessant Sud Castell d'Orba, Tossal dels Arenals, Tossal de la Font de les Cabres). El mateix ocorre a la vall de Xaló i la plana de Llíber (Port de Mariola, Tossal del Castellar, La Devesa, La Solana del Cao). En conjunt es pot arribar a una combinació de visibilitats mitjançant jaciments que ocupen una posició intermèdia com Beniquasi. El mateix s'aprecia als jaciments del baix Gorgos, on els assentaments s'emplacen en zones elevades al voltant de la plana de Xàbia, amb connexió visual entre ells.

Pel que fa a les *dimensions dels jaciments*, només podem determinar la seua extensió aproximada, a causa de l'alteració de molts d'ells per tasques d'abancalament d'època moderna, així com la incidència del processos erosius i la dificultat d'establir els seus límits sense disposar d'excavacions. Tot i això, el primer que crida l'atenció és la reduïda dimensió dels assentaments, inferior a 1.000 m^2; la majoria són d'uns 500 m^2.

A penes tenim dades de *l'organització interna dels assentaments* davant la inexistència d'excavacions i la dificultat d'extraure conclusions a partir de la mera observació de les escasses evidències constructives que es poden documentar en superfície. Es tracta per regla general de sistemes constructius basats en una forta adaptació a les condicions del terreny, la qual cosa dóna lloc a una unitat habitacional bàsica en la qual, en alguns casos, s'intueix algun tipus de compartimentació molt elemental (Port de Mariola, la Devesa, Beniquasi). Potser, el tret més remarcable a nivell estructural són les restes de sistemes d'aterrassament[8] que s'observen en la majoria de jaciments, tal volta com a conseqüència de les necessitats d'ampliar l'espai habitacional, mitjançant successives anivellacions del terreny. Es documenten en molts casos diversos nivells de terrasses, que es confonen en moltes ocasions amb les restes dels marges d'abancalament moderns. No es documenten evidències de construccions defensives, tot i que en alguna ocasió alguns paraments del sistema s'han interpretat en aquest sentit, en virtut de l'existència de grans blocs de pedra que formen els llenços dels murs, com és el cas del Vessant Est del Castellar (Bolufer, 1995), el Tossal del Port (Sentí, 1993b) o el Cingle de les Capsades (làms. VII-VIII).

Les Coves. En la bibliografia sobre l'Edat del Bronze en terres valencianes, a banda de la ja coneguda utilització d'escletxes i covetes com a suport d'enterraments, s'ha relacionat l'ús de les coves amb una *freqüentació esporàdica i marginal vinculada a activitats ramaderes*, utilitzades com a llocs on reunir els ramats (*coves-corral*) o simplement com a refugi de pastors. En aquest sentit, fins i tot s'ha assenyalat l'existència d'una "fàcies caçadora-pastorívola" en les comarques interiors castellonenques (Gusi, 2001: 164-165). Es vincula la utilització de les coves com a hàbitat temporal per grups seminòmades i relacionada amb possibles desplaçaments transhumants (o caldria dir transterminants), com sembla documentar-se en zones com l'Alt Palància (Palomar, 1984).

Sense descartar el caràcter secundari de les coves pel que fa a l'hàbitat estable durant el II mil·lenni BC en la major part del País Valencià —protagonisme que correspondria com és evident als poblats—, no és menys cert que el paper de les cavitats ha estat infravalorat en aquest període. Ja s'ha apuntat en diverses ocasions l'existència en determinades cavitats d'elements clarament vinculats amb activitats econòmiques de producció i transformació (Martí, 1983; Bernabeu i Martí, 1992b), fet que no es produïa en la fase eneolítica i campaniforme anterior, on les coves assolien un ús primordialment funerari. És el cas de la Cova del Montgó, on es documenten materials relacionats amb una ocupació com a lloc d'hàbitat durant l'Edat del Bronze. La presència de dents de falç, mans de morter, formatgeres, abundants restes de ceràmica, amb presència de fragments que podrien pertànyer a vasos d'emmagatzematge, ens estan dibuixant una realitat molt més complexa a l'hora d'aproximar-nos a les pautes de poblament d'unes comunitats que ja havien adoptat l'economia de producció com a manera de vida exclusiva. L'aprofitament dels productes secundaris de la cabana domèstica degueren adquirir un paper destacat en la subsistència dels grups. L'explotació ramadera dels vessants del Montgó sembla que degué ser un complement important per a l'economia dels grups que poblaren la zona. En aquest sentit, cal interpretar la troballa de diversos materials ceràmics propis de l'Edat del Bronze en algun abric com la Balma de la Solana del Montgó, utilitzat fins a temps recents com a corral i que podria haver estat ocupat de manera estacional o temporal. Aquesta revaloració de la importància de les coves a nivell habitacular s'ha posat de manifest en comarques com l'Alcoià-Comtat (Fairén, 2004c), on tot un seguit de coves presenten evidències d'una ocupació que difícilment es pot catalogar de marginal (Cova de la Batalla, Cova de la Boira, Sima Simarro o Cova Foradà). En la Cova del Fardatxo, la presència de dos grans vasos contenidors, nombrosos fragments de ceràmica, així com diversos utensilis de pedra tallada és indicadora d'una possible utilització de la cavitat com a indret per a l'emmagatzematge i la realització de determinades activitats relacionades amb les tasques quotidianes. S'observa una clara vinculació amb el

Làmines VII - VIII. Restes de murs, formats per grans blocs de pedra: Cingle de les Capsades i Tossal del Port.

poblat del Vessant Est del Castellar, situats a tocar l'un de l'altre, per la qual cosa podríem parlar d'un mateix assentament, amb una dualitat a nivell funcional i una relació de complementarietat (làm. IX). En la Cova de les Meravelles també trobem indicis d'una ocupació quelcom més que marginal amb presència de grans vasos contenidors i materials ceràmics que per les seues decoracions i basant-se en certs morfotipus podrien abastar diferents moments del II mil·lenni BC (Molina, 1998).

En aquestes cavitats, relacionades d'una forma o una altra amb una dinàmica ocupacional, no hi ha evidències clares d'un ús *funerari*, aspecte conegut de forma molt parcial en la zona d'estudi, i en general en tot el territori valencià si ho comparem amb l'abundància d'informació del període eneolític anterior. Les informacions disponibles indiquen l'existència de tot un seguit de petites cavitats i esquerdes de llarg a llarg del massís del Montgó, on es documenten soterraments, fet relacionat amb la pervivència d'unes tradicions fortament arrelades des del Neolític. Nogensmenys s'intueixen canvis en algunes costums, com l'adopció dels soterraments individuals o dobles. Tanmateix en els últims anys s'han produït canvis notables amb relació al tema del ritual funerari, ja que coexisteixen diferents tipus d'enterraments, fruit de processos d'estructuració social, els quals, no obstant això, no indiquen necessàriament una jerarquització social, com sí que succeeix a l'àrea argàrica (De Pedro, 1995: 74-76). Alguns exemples serien la Coveta del Montgó, la Coveta Oest del Cingle de la Solana del Montgó, la Coveta Est del Cingle de la Solana del Montgó (amb reserves), la Cova de la Rabosa, la Coveta del Barranc d'Hedra (Bolufer, 2005). Aquesta concentració posaria de manifest la forta càrrega simbòlica que degué tenir el massís del Montgó per a les societats del II mil·lenni, evidenciada també en moments anteriors i posteriors, que devia actuar com una mena de panteó funerari de caràcter comarcal (Simón, 1997a, Simón i Esquembre, 2001).

Un altre grup de cavitats serien les ubicades en els penya-segats propers a la costa, com les Coves Santes al cap de Sant Antoni (Simón, 1997a; Bolufer, 2005), normalment de reduïdes dimensions i caracteritzades per l'escassa cultura material representada, combinat amb l'existència de restes de malacofauna. L'ocupació d'aquests indrets podria posar-se en relació amb l'explotació d'un recurs econòmic específic, com és el medi marí i que segurament degueren tenir un caràcter esporàdic i/o estacional. És fàcil suposar que deurien estar vinculats a un altre emplaçament en poblat a la rodalia. Aquesta *explotació dels recursos marins dels penya-segats* ha estat una constant en les comunitats prehistòriques que sovintejaren la zona costanera de la Marina.

Assistim, doncs, durant el II mil·lenni BC a una reutilització de les coves com a lloc d'hàbitat. És plausible, per tant, matisar aqueix caràcter dependent i secundari que tradicionalment se'ls ha atribuït a les coves, ja que la seua ubicació diferencial posseïa, en els esquemes organitzatius de les comunitats de l'Edat del Bronze, la mateixa rellevància que els assentaments dedicats al control del territori o els

Làmina IX. La Cova del Fardatxo (esquerra) i el poblat del Vessant Est del Castellar (dreta).

poblats (Fairén, 2004c: 239). Tot plegat, emmarcat en un sistema productiu tendent a l'especialització, fenomen iniciat durant el Neolític II, on en certa manera s'abandonà un altre basat en la polivalència de les unitats de producció característiques del Neolític I (Badal, 1999).

6.1.2. Distribució dels assentaments en el territori

Ja s'ha assenyalat en altres ocasions el paper determinant que ha significat la singular orografia de les terres del nord d'Alacant en la distribució del poblament durant el II mil·lenni BC (Simón i Esquembre 2001: 202). Trobem per una banda un corredor litoral, disposat de forma paral·lela a la costa i d'amplitud variable, que serveix per a enllaçar les comarques centrals i meridionals valencianes, i una sèrie de serralades i valls transversals, comunicats entre si mitjançant estretes valls o passos naturals que posarien en contacte la zona costanera amb les terres de l'Alcoià-Comtat. El mapa de distribució, amb les dades actuals i a falta que noves aportacions puguen modificar o confirmar l'esquema, revela que la pràctica totalitat dels jaciments se situa al llarg d'aquests corredors, fet evident en les dues conques principals de la Marina Alta (la del Girona i la del Gorgos) i extrapolable a altres valls, com la de Gallinera o la d'Ebo (Simón i Esquembre, 2001: fig. 1).

- En la vall del riu Gorgos la majoria dels assentaments s'emplacen a poca distància del **llit principal** en un intent d'optimitzar i rendibilitzar les terres de cultiu del fons del vall i piemont. Jaciments com el Tossal dels Arenals, la Devesa, el Tossal del Port, el Castell d'Orba, Beniquasi, el Port de Mariola, el Tossal del Castellar, les Capçades i, fins i tot, el Tossal d'Arnau respondrien a aquestes necessitats. També resulta evident el domini visual que exerceixen sobre el territori circumdant i les zones de pas, en virtut de la seua altura relativa respecte a les zones del fons del vall. Aquest fet s'ha interpretat com una conseqüència de les prioritats econòmiques i agrícoles i no com una elecció deliberada o un intent de

control estratègic (Simón, 1997a). Sense negar la clara vocació agropecuària dels assentaments, fet que concorda amb les dades que ofereixen els minsos conjunts materials, observem una sèrie de jaciments ubicats en punts elevats dels interfluvis de la xarxa principal amb corredors naturals perpendiculars (Beniquasi, la Devesa, Port de Mariola) o en crestes que marquen la divisòria entre conques hidrogràfiques (Tossal del Port, Solana del Cao o la Penya del Cingle). Aquesta circumstància potser ens estaria mostrant una realitat més complexa que la d'una sèrie d'assentaments disposats d'una manera més o menys aleatòria al llarg del territori tot cercant les millors terres de conreu. Determinats emplaçaments podrien funcionar com a marcadors territorials a nivell intergrupal, en una organització politicosocial que el mateix Simón (2001: 204) defineix d'acord amb els accidents geogràfics. La disposició del relleu, mitjançant valls orientades d'oest a est, afavoreix el contacte entre la zona intramuntanyenca o del rerepaís amb les planes litorals. Cadascuna d'aquestes valls transversals, separades per serres de diferent entitat, podria identificarse amb l'espai ocupat per una determinada comunitat, vinculada als grups veïns per lligams de parentiu més o menys forts. A mesura que les terres d'òptim agrícola de les diferents valls estigueren ocupades, els distints grups podrien entrar en conflicte amb altres comunitats assentades en el territori i amb les quals ocupaven conques veïnes, en un fenomen que ha estat analitzat detalladament al corredor del Vinalopó i que afectaria les comunitats de la cubeta de Villena entre *c*.1900 i *c*. 1500 BC (Jover i López Padilla, 1999, 2005). Aquest fet va poder estimular un control més estricte dels territoris de producció i les zones de pas sense que això comporte la construcció d'importants sistemes defensius, fet que no es documenta ni en els assentaments del Vinalopó ni en els de la conca del Gorgos i altres valls de la Marina.

- Un altra àrea on s'aprecia una singular concentració de jaciments és el **corredor paral·lel a la costa**, on se situen els primers contraforts que separen les planes litorals del baix Gorgos i les valls interiors. En aquest espai se succeeixen tot un seguit d'assentaments (Vessant Est del Castellar, Cova del Fardatxo, Morret de la Garganta, Puntal del Llop), els quals, tot i que es documenta mitjançant el conjunt ergològic la seua orientació agrícola, podrien respondre a més a més a altres interessos de caràcter logístic i de control d'una important via de comunicació N/S (làm. X). Aquesta àrea va perllongar la seua condició d'encreuament de camins en època protohistòrica i històrica, en un patró que es repeteix en el Ferro I i en època ibèrica (Costa i Castelló, 1999). Una mica més al nord, ja tocant amb la vall del riu Girona, trobem la Penya del Cingle, assentament que igualment controla les dues conques hidrogràfiques. La distribució de jaciments al llarg de l'esmentat corredor tindria la seua prolongació tant cap al nord, en la zona d'influència del riu Girona (Picatxo Nord i Sud de la Sella, Penya Roja de Segària) com cap al sud en la zona de Benissa (Tossal de Cabrera, Lleus, Cocentari). En els casos en què no es dóna aquesta circumstància i s'allunyen del curs principal, la seua ubicació podria respondre a l'explotació d'un determinat recurs. És possible relacionar-lo amb l'aprofitament ramader dels vessants de mitja muntanya en zones amb disponibilitat continuada de recursos hídrics, com en el Tossal del Mansano, al Masserof[9] o el Tossal de la Font de les Cabres. També es podria pensar en algun tipus de funció logística en virtut del control del pas entre la vall de Xaló i la serra de Bèrnia en el primer cas i entre la vall de Pop i la vall de Tàrbena en el segon, tot connectant així amb les terres de la Marina Baixa.

6.1.3. Caracterització del patró d'assentament: un model de dispersió agrupada

Atenent a la distribució espacial dels assentaments que podem assimilar al període clàssic de l'Edat del Bronze o Bonze Ple, de llarg a llarg de la conca del Gorgos, podem observar una ocupació pràcticament total del territori amb una disposició ordenada que permet explotar-lo en la seua totalitat. S'aprofitarien al màxim els recursos disponibles en les diverses àrees de captació, fet que ja va ser analitzat al seu dia pel que fa als jaciments del terme de Xàbia (Simón, 1997a: 27-31). Els assentaments es disposen d'una manera uniforme al voltant de les àrees amb terrenys de major productivitat: la vall de Pop, la vall de Xaló/pla de Llíber, el sinclinal de Teulada-Benissa i el pla de Xàbia, això sí, encimbellats en tossals de difícil accés i àmplia visió. Tot i que s'observa alguna diferència pel que fa a les *dimensions de les unitats d'assentament* (la majoria se situa entre els 500 i els 1.000 m^2), no hi ha cap que destaque sobre la resta i actue d'aglutinador i exercisca una posició dominant respecte dels altres. Les majors dimensions de determinats jaciments (Vessant Est del Castellar, Penya del Cingle) poden obeir a altres raons no relacionades amb processos de jerarquitza-

Làmina X. El petit enclavament del Puntal del Llop, en la Garganta de Gata, amb la plana de Xàbia i el Montgó al fons.

ció. En aquests casos, ni la seua cultura material ni la seua posició respecte a altres jaciments de la zona, fan pensar en una funció integradora del territori.

Un altre aspecte que podem ressaltar en la disposició dels jaciments en el territori és la freqüència amb què es constata una *associació espacial* entre dos assentaments molt pròxims entre si, fenomen que es documenta tant en la vall mitjana (Tossal del Port-Castell d'Orba; Port de Mariola-Tossal del Castellar) com en el baix Gorgos (Alt i Cingle de les Capsades; Vessant Est del Castellar-Morret de la Garganta, i fins i tot Tossal d'Arnau-Tossal Redó). No podem aprofundir en la causalitat d'aquesta tendència, en virtut de les limitacions del registre i l'absència d'excavacions, però sí que podem comprovar que no és una manifestació exclusiva de la nostra àrea d'estudi. En la veïna conca del riu Girona trobem associacions semblants (Tossal de Sendra-Racó de la Murta; la Sella Picatxos Nord i Sud; Cadireta del Rei Moro I y II). Aquest fenomen ha estat documentat també en la cubeta de Villena, on hi ha exemples d'aquesta associació (Cabezos de Valera 1 i 2; Cerro de la Virgen 1 i 2; Atalayuela y Cabezos de Penalva) (Jover i López, 1999, 2005) on ha estat interpretat com el resultat de l'augment de tensions intra i intergrupals, com a conseqüència d'una major pressió sobre els medis de producció en un context de creixement demogràfic. Aquest fet donaria com a resultat l'aparició de nous assentaments, que estenent-se des de les unitats principals, degueren constituir grups familiars més petits, però dintre del mateix territori de producció (Jover i López, 2005: 171).

Segons els mateixos autors, aquest procés, el qual situen cronològicament entre *c*.1900 i *c*.1500 BC, es completaria amb la creació de determinats emplaçaments d'ínfimes dimensions (<300 m^2) enclavats en zones més elevades de nul·la rendibilitat agrícola. Aquests assentaments no devien estar vinculats a activitats productives i degueren assolir una *funció logística per al control del territori*, en el context d'un possible conflicte entre grups, com una estratègia necessària per a la defensa de la comunitat i la seua propietat. Aquest degué ser el cas del petit enclavament de Barranco Tuerto, situat en els marges muntanyencs de la cubeta de Villena (Jover i López, 2005). Pot ser algun assentament de la nostra àrea d'estudi responga a aquests estímuls, sobretot en el vorell muntanyós que separa el corredor paral·lel a la costa de les valls i serres prelitorals (la Solana del Cao, o el Puntal del Llop, entre d'altres), la qual cosa necessitaria el complement de l'excavació d'algun jaciment. Aquest tipus d'assentaments, on preval el component logístic, també es pot trobar en altres zones de les comarques centremeridionals valencianes, com en el cas de la capçalera del riu Polop (Alt de l'Aviació, les Penyetes) (Pérez Botí, 2000, 2004); el Camp d'Alacant (Castellet de la Murta) (Soriano, 2004); la vall del Cànyoles (Penya Foradà, el Picaio, el Cerro de la Cruz) (García Borja, 2004); la valleta d'Agres (el Pic de l'Àliga) o d'altres de la mateixa conca del Vinalopó (Puntal del Ginebre, Montagut, Peñón de la Moneda o Sierra del Collao) (Jover i López, 2005).

Resulta arriscat extrapolar en bloc les interpretacions estretes dels estudis duts a terme en una zona determinada, com la zona del Vinalopó (com a exemple d'una àrea amb una prolongada i fèrtil tasca investigadora), a altres zones geogràfiques, tot i les similituds que puga haver-hi. No obstant això, resulten evidents les concordances que s'observen tant en les dinàmiques ocupacionals com en els conjunts ergològics d'una àmplia zona compresa entre el riu Xúquer i el Vinalopó que —no ho oblidem— comparteixen un substrat cultural comú des del Neolític. Potser, les diferències vinguen donades per factors com la major o menor proximitat a centres nuclears —com és el cas del corredor del Vinalopó respecte al nucli argàric—, les diverses tradicions del substrat eneolític o les diferències ambientals i orogràfiques, com ha quedat apuntat per diferents autors (Gil Mascarell, 1981, 1992; Hernández Pérez, 1985, 1997a, 1997b). No podem assegurar que l'explicació davant un fenomen comú, com és el d'una determinada associació espacial entre dos assentaments, siga la mateixa per a àrees diferents, més encara quan en el nostre cas les deduccions només les podem sustentar en uns escassos materials provinents de recollides superficials, les poques estructures que queden a la vista i l'observació de la distribució dels jaciments sobre el territori. Podria ocórrer que un semblant tipus d'organització espacial de les unitats d'assentament, recognoscible en un bon nombre de comarques i pertanyents a una zona geogràfica amb un alt grau d'afinitat a nivell fisiogràfic, responguera a motivacions diferents. Sense que es puguen descartar processos de fissió intragrupals com a conseqüència de l'augment de la pressió demogràfica, que conduirien a l'establiment d'un nou assentament de menors dimensions en la rodalia de la unitat primària, com s'ha valorat per a l'àrea de Villena, sembla que a la conca del Gorgos aquest fenomen podria respondre a altre tipus de relacions, com les de complementarietat.

6.2. El Bronze Tardà. Envers noves estratègies en el patró d'assentament. 1500-1200 cal BC

A principis dels anys 80 del segle passat M. Gil Mascarell va abordar la sistematització del transit entre l'Edat del Bronze i la cultura ibèrica en terres valencianes i va definir l'horitzó cultural del Bronze Tardà, que serviria de "nexe entre les darreres manifestacions del Bronze Valencià (1300/1200 a.n.e.) i els inicis del Bronze Final (1000 a.n.e.)" (Gil Mascarell, 1981). Aquest horitzó seria paral·lelitzable amb el període homònim de la zona del sud-est de la Península Ibèrica, representat per jaciments com Fuente Álamo, en els nivells postargàrics, Cuesta del Negro de Purullena o Cerro de la Encina de Monachil i amb una implantació desigual a nivell geogràfic al País Valencià. S'observava una major concentració en la zona meridional, més pròxima al que havia estat el nucli argàric —San Anton (Orihuela), Illeta dels Banyets (El Campello) o Cabezo Redondo (Villena)— i una densitat menor en altres àrees més septentrionals, amb el poblat del Tossal del Castellet (Castelló) o la Peladilla (Requena) per posar uns exemples. Aquesta

fase tardana de l'Edat del Bronze estaria caracteritzada per la presència en els jaciments d'elements atribuïbles a influències mesetenyes en la seua fase Cogotas I i per uns tipus ceràmics específics, com els bols i les escudelles carenades de vora vertical, o un millor tractament de les superfícies. Alguns autors dubten que es puga individualitzar una fase com el Bronze Tardà al País Valencià, respecte al Bronze Ple a partir d'una sèrie de troballes de ceràmiques amb les típiques decoracions cogotianes (excises, incises, impreses i del boquique), desigualment repartides en el territori i de difícil adscripció al món meseteny en alguns casos (Delibes i Abarquero, 1997).

No és el nostre objectiu entrar a valorar aquesta discussió, sinó intentar esbrinar si aquestes variacions en la cultura material comporten altres tipus de canvis a nivell socioeconòmic i en el model d'ocupació del territori. L'existència de diversos jaciments enquadrables en aquests moments del Bronze Tardà i inicis del Bronze Final a la Marina Alta, concentrats en la seua pràctica totalitat al baix Gorgos, ens mou a aquesta reflexió. Cap Prim, Santa Llúcia i el Tossalet d'Arnau serien els jaciments representatius d'aquest període, al qual possiblement caldria sumar els nivells corresponents a l'Edat del Bronze descoberts en l'excavació d'urgència duta a terme dintre del nucli urbà de Xàbia i, potser, algun moment de l'ocupació de la Penya del Cingle a partir d'alguns indicis del seu conjunt material.

Podem entreveure una sèrie de variables que incidiran en els patrons d'assentament. Aquest nou model d'explotació del territori comporta un canvi respecte al període anterior, possiblement motivat per unes transformacions que formen part d'un procés a major escala, observable a nivell macroregional i amb un abast fins i tot mediterrani.

- **La disminució en el nombre de poblats**. La imatge d'un poblament dispers de petites entitats disseminades que ocupen d'una forma més o menys uniforme el territori de tota la vall del Gorgos es trenca; s'abandonen la major part dels assentaments. Aquest fet s'aprecia especialment en la conca mitjana, en el marc d'unes transformacions detectades per diversos autors en altres zones com el Vinalopó, on s'observen processos de concentració poblacional al voltant d'un determinat assentament com Cabezo Redondo (Jover i López, 2005) o les comarques de Terol del Sistema Ibèric (Burillo i Picazo, 2001) en el transit del Bronze Ple al Bronze Tardà.
- **El desplaçament del centre de gravetat del poblament cap a la zona costera.**[10] Els jaciments se situen en els voltants de la costa (Santa Llúcia, Tossal d'Arnau, Xàbia nucli urbà) o directament en aquesta (Cap Prim) (làm. XI). Aquest fenomen també es dóna en l'àmbit del Vinalopó, on les conques mitjana i baixa guanyen influència, amb la qual cosa caldria relacionar la reocupació del poblat de la Illeta dels Banyets durant el Bronze Tardà. Apareixen en aquests moments una sèrie d'enclavaments situats en llengües o promontoris que s'endinsen en el mar (fig. 4) i que serveixen de referència a la navegació al llarg de tot el litoral —el Cap Prim (Xàbia), la Illeta dels Banyets (El Campello), Cala del Pino (Manga del Mar Menor), Punta de Gavilanes (Mazarrón), Orpesa del Mar (Orpesa, Castelló). Tot plegat sembla indicar una proliferació de les relacions comercials en el marc de l'auge de l'hegemonia micènica al Mediterrani.[11] Podem pensar en uns circuits comercials més amplis no circumscrits únicament a la navegació de cabotatge. Aquests indrets costaners, com el Cap Prim, hagueren pogut funcionar com a punts neutrals d'intercanvi, pel seu caràcter físic i simbòlic d'un espai intermedi entre el mar i terra ferma (Ruiz Gálvez, 2001: 143).

Làmina XI. L'assentament costaner del Cap Prim.

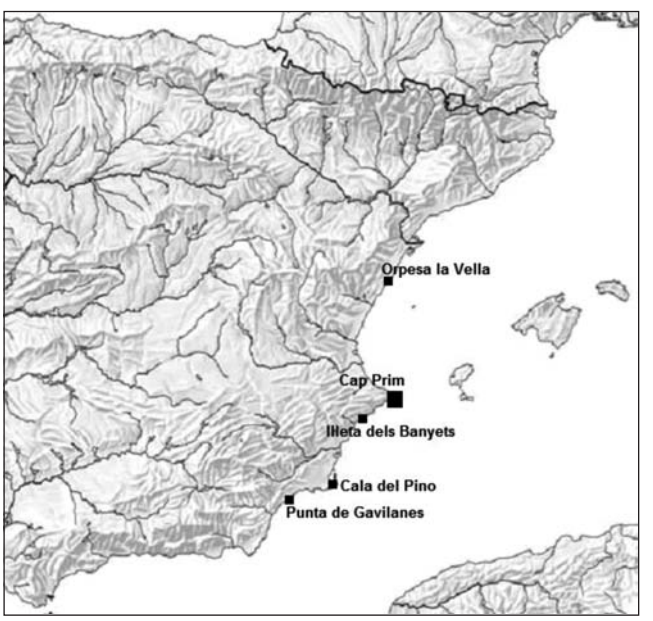

Figura 4. Enclavaments en la costa mediterrània peninsular en la fase del Bronze Tardà/Inicis del Bronze Final.

- **Comença a evidenciar-se un major grau d'especialització laboral**. En aquest sentit cal entendre la generalització de les activitats metal·lúrgiques, tot i que semblen circumscrites a un àmbit local. El Cap Prim degué actuar com a punt d'avituallament de mineral o ferralla provinent dels centres productors meridionals i com a posterior difusor cap a l'interior d'objectes manufacturats, tècniques i modes (Simón i Esquembre, 2001). La vall del Gorgos degué funcionar, per tant, com a possible via de penetració. Un motlle d'arenisca per a fabricar cisells, un fragment de serra, així com restes d'escòria i un fragment de tovera documentats al Cap Prim o un punyal de reblons i un fragment de destral trobat a Santa Llúcia, són indicatius de l'assumpció plena de la metal·lúrgia per aquestes comunitats (Simón, 1997a). Signes d'aquestes activitats especialitzades els trobaríem en l'àmbit de la terrisseria, on s'observa clarament una diversitat en les produccions, unes dedicades a la vaixella de cuina, d'acabats menys acurats i una altra amb superfícies molt ben tractades, pastes depurades i fines decoracions, com els exemplars de Cap Prim i Santa Llúcia. També sembla documentar-se l'existència d'una activitat tèxtil, com ho demostra la troballa en el Tossal d'Arnau d'una peça de forma cilíndrica de fang cuit, possible contrapès de teler, amb paral·lels a nivell tipològic amb altres de semblants del Cabezo Redondo, i situades cronològicament en el Bronze Tardà (Bolufer, 1995; Simón i Esquembre 2001; López Mira, 2001).
- **Una major variabilitat en la tipologia dels emplaçaments**, que paradoxalment contrasta amb la disminució del nombre d'assentaments abans esmentada. Al costat de poblats en altura, que possiblement ja havien estat ocupats en la fase anterior (Santa Llúcia, Tossal d'Arnau), en trobem d'altres amb una ubicació clarament vinculada a noves estratègies des del punt de vista socioeconòmic i tal volta polític, com és el cas del Cap Prim, amb una evident vocació marítima. Per altra banda, i sense descartar la possibilitat de l'existència durant el Bronze Ple de poblats en zones planes —absència potser relacionada amb la dificultat d'identificar-los en el registre—[12], és en aquests moments finals de la seqüència on cal situar l'assentament localitzat al carrer Santa Marta de Xàbia, segons es desprèn de la memòria de l'excavació d'urgència realitzada per A. González Alonso (Bolufer, 2004b). Entre els materials depositats al Museu de Xàbia trobem formes típiques de moments avançats (bases planes, escudelles amb la vora exvasada) i evidències d'activitats metal·lúrgiques (fragments d'escòria). Si bé l'emplaçament se situa en la part alta de la vila de Xàbia, la seua ubicació cal vincular-la amb una dinàmica diferent a l'observada en els jaciments enclavats en zones elevades de difícil accés. Si a tot plegat li afegim la probable perduració en la freqüentació de la Cova del Montgó en aquests moments o fins i tot posteriors[13], la imatge que se'ns presenta és la d'una menor dependència respecte a la ubicació dels poblats en zones altes i una major diversificació a l'hora de triar els llocs d'hàbitat i activitat.

VALORACIÓ FINAL

Revisada la informació relativa a l'evolució del poblament de la vall del riu Gorgos, es pot inferir una ocupació continuada en aquestes contrades al llarg de tota la prehistòria recent. Les dades que ens aporten els jaciments ací tractats ens ofereixen la imatge d'un *continuus* ocupacional, tot i que amb diferents graus d'intensitat, des de les primeres fases d'implantació d'una nova economia productora, conseqüència d'estímuls forans mediterranis, fins a l'ocupació de la vall per part de les comunitats de l'Edat del Bronze. El factor geogràfic se'ns albira determinant a l'hora de valorar les característiques i l'abast de la implantació en el territori per part de les diferents entitats arqueològiques al llarg de tot el període. A nivell físic la vall del Gorgos forma un espai ben delimitat, condicionat per l'estructura del relleu. La vall queda tancada pràcticament per tots els costats mitjançant serralades d'orientació SO-NE, excepte en la seua eixida a la mar en la badia de Xàbia. Aquesta circumstància pot posar-se en relació amb el paper que pogueren exercir els passos naturals en la circulació de primeres matèries, objectes manufacturats i grups humans al llarg de la Prehistòria.

Ampliant l'escala geogràfica, observem que la vall del Gorgos ocupa la zona central de la comarca de la Marina Alta. Aquest territori torna a formar, com succeïa en la conca del Gorgos, un espai fisiogràfic en gran part individualitzat respecte a les comarques limítrofes. Tota una successió d'alineacions (eix SO-NE), com la serra de Segària i la serra Mostalla, delimiten pel nord la comarca, i arriben molt prop de la línia de costa. El mateix succeeix en els límits meridionals, on la serra de Bèrnia i el Morro de Toix formen una autèntica frontera natural. Si atenem els condicionants geogràfics, ben bé podríem pensar en la vall del Gorgos com una àrea marginal respecte a altres zones pel que fa als circuits d'intercanvi i a una forta implantació de grups humans en el territori. Sense descartar que siga així, queda testimoniada la presència des dels inicis del Neolític de materials que impliquen una sèrie de contactes a nivell regional, i fins i tot extraregional. La possible adscripció neolítica d'alguns elements de la Cova del Montgó, com un braçalet de pissarra, apuntarien en aquesta direcció. Aquests indicadors són una constant en tota la seqüència, la qual cosa fa que sense descartar la via terrestre en l'aprovisionament de determinades matèries, el factor marítim s'albire determinant.

A banda de la via marítima, podem assenyalar uns altres tres vectors que determinen les relacions dels grups humans que habitaren la vall del Gorgos des del Neolític fins l'Edat del Bronze: 1) el món del sud-est, 2) el rerepaís, exemplificat en les valls de la depressió d'Alcoi, en què el riu funciona com a "espai" de comunicació, i 3) la zona central de les terres valencianes, situada al nord de la nostra àrea d'estudi.[14]

La qüestió és de quina manera s'articulen aquests vectors amb relació a la zona del Gorgos, com es reflecteixen en la cultura material i com influeixen en els patrons d'ocupació del territori en els diferents períodes de la Prehistòria recent en la nostra àrea d'estudi.

En el **Neolític I** (*c*. 5550-4550 BC), la vall del riu Gorgos i per extensió la Marina Alta formen part d'una de les àrees nuclears pel que fa a la introducció de les formes de vida neolítiques a la Península Ibèrica. Per a l'Horitzó Antic (*c*.5550-4900 BC) és possible identificar almenys quatre grups locals en aquest àmbit[15] (Bernabeu i al., 2006a) separats per amplis territoris i ubicats a una distància de vora 25 quilòmetres en línia recta. El grup de la Marina Alta s'articularia al voltant del la conca del Gorgos (fig. 5), el riu més llarg de tots els de la comarca i el de més fàcil comunicació amb la zona interior (grup del Penàguila/Serpis Mitjà).[16] La gran densitat de manifestacions d'art macroesquemàtic en les valls interiors de la Marina podrien representar un nexe entre ambdós grups. La ubicació del santuari del Pla de Petracos en el llindar entre la conca mitjana i alta del riu Gorgos seria un reflex d'aquests vincles.[17]

El poblament durant aquest primer horitzó es localitzaria, amb les dades de què disposem a hores d'ara, en la zona més immediata a la costa i fundamentalment ocupant cavitats. Aquest fet contrasta amb la documentació de la zona de capçalera del riu Serpis i la vall del Penàguila, on des dels primers moments de la seqüència neolítica trobem poblats a l'aire lliure (Mas d'Is). En la vall del Gorgos l'assentament paradigmàtic seria la Cova del Montgó, amb el qual es podrien relacionar la Cova de les Cendres (Teulada-Moraira) i la Cova Bolumini (Beniarbeig, vall del Girona). La mateixa dinàmica es pot observar en el grup de la Safor/baix Serpis, amb una documentació de l'hàbitat en cova quasi exclusiva, potser, igual que succeeix en el baix Gorgos, a causa més de mancances del registre que a una situació real. Cal assenyalar la importància que degué assolir l'aprofitament dels recursos marítims, tot i que amb explotacions de caràcter temporal, com podria ser el cas de la Cova de l'Or en el cap Negre. Tanmateix, els nous enfocaments semblen apuntar cap a una millor avaluació de les dinàmiques de poblament a l'aire lliure, tot i les dificultats en la documentació d'aquests contextos, una vegada esgotada en gran part la capacitat d'augmentar el registre d'hàbitats en cova.

La conca mitjana del Gorgos seria molt més parca en informació referent a les primeres fases de la seqüència neolítica. Només hi trobem evidències aïllades, representatives del que podríem denominar *espais de freqüentació,* més que de llocs d'hàbitat. En aquesta àrea, la vall degué tenir una funció com a zona de pas entre la costa i les valls més interiors (grup del Penàguila), en funció de desplaçaments probablement relacionats amb activitats pastorívoles. L'ocupació/freqüentació de la Cova del Mansano podria ser indicativa d'aquest fenomen.

En moments finals de l'horitzó antic, a partir de *c*. 5000-4900 BC sembla interrompre's l'ocupació continuada de les coves, fet que es pot documentar en Or, Sarsa, Cendres i molt possiblement en la Cova del Montgó. Aquest fet podria relacionar-se amb un creixement demogràfic que degué propiciar la fragmentació dels grups locals primigenis i un ocàs dels circuits d'intercanvi i de les xarxes socials que els sustentaven (*Ibídem*: 111). Moltes cavitats, entre elles la Cova del Montgó, degueren assolir una funció ramadera vinculada amb l'estabulació.

En el Neolític I podríem parlar d'un protagonisme compartit a l'hora de ressaltar la preponderància d'un grup local o un altre, tot i que s'observa un major dinamisme en la zona del Penàguila. Serà durant el **Neolític II** (*c*.4550-2800 BC) quan el centre de gravetat es desplace a la conca mit-

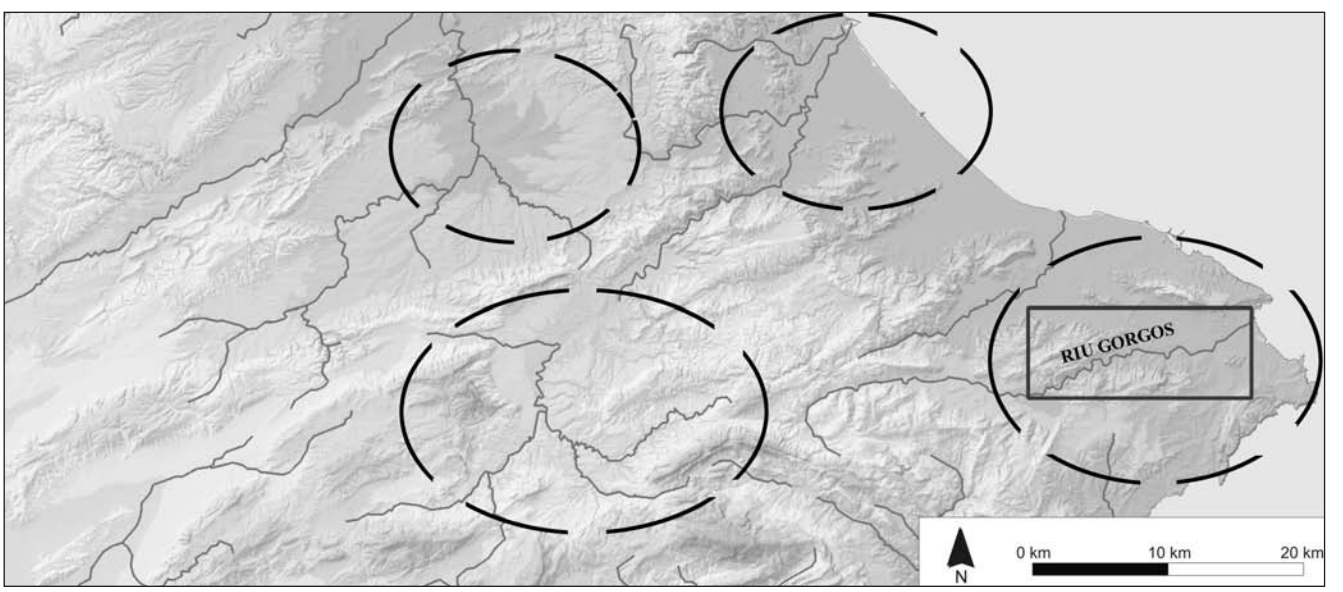

Figura 5. Probable localització de grups locals corresponents al període 5600-4900 BC (a partir de Bernabeu, 2006). La vall del Gorgos comunicaria el grup de la Marina amb la zona interior.

jana del Serpis. Ara els assentaments assoleixen una major extensió que en l'horitzó anterior.[18] Entre finals del IV i el començament del III mil·lenni BC podrien haver-se acumulat una sèrie de canvis essencials: creixement demogràfic, capacitat de producció, aparició de l'aladre, que tindrien el seu reflex en el registre en l'aparició de grans poblats de sitges i hàbitats delimitats per fossats (*Ibídem:* 111).

La informació concernent a la conca del Gorgos no es pot paral·lelitzar amb la del Serpis mitjà. Només disposem de dades molt fragmentàries relacionades quasi en exclusiva amb el fet funerari, tret d'algunes evidències puntuals de poblament a l'aire lliure. Entre aquestes, localitzades en exclusiva en la conca baixa del Gorgos, el cas del poblat de Berdica podria abastar una certa analogia amb els assentaments de la zona d'Alcoi. El Gorgos mitjà, a l'igual que en la fase anterior, assoliria un paper marginal pel que fa al poblament, sempre basant-nos en les dades disponibles en l'actualitat. Aquesta zona es degué fer servir com a zona de pas entre la costa i les valls interiors del rerepaís. Tot i això, algun abric relacionat amb el fet funerari podria haver assolit una funció com a hàbitat estacional d'acord amb les evidències de restes de talla amb sílex.

Restaria per determinar quina rellevància assoleix l'hàbitat en cova, que sembla perdurar, almenys en els primers moments d'aquesta fase. En la Cova del Montgó es documenta un important conjunt de ceràmiques amb decoració esgrafiada, amb unes connotacions de caràcter simbòlic en virtut dels paral·lelismes respecte a les manifestacions d'art esquemàtic, en les quals caldria aprofundir. Les ceràmiques pintades de Montgó i Meravelles remeten a influxos andalusos durant el Neolític Final, tot i que els paral·lels més clars es troben en terres murcianes (Cueva de los Tiestos, Jumilla i los Blanquizares de Lébor, Totana)[19] en contextos funeraris. Altres elements de procedència al·lòctona (ivori, lignit, closques d'ous d'estruç, ofita,[20]...) que apareixen en els aixovars dels soterraments (taula 3) parlen de contactes en múltiples direccions.

Les evidències relatives a **l'Horitzó Campaniforme** (*c*.2800-2200 BC) participen de les mateixes mancances del període anterior. En aquest cas només disposem de la informació que poden oferir els materials procedents de diverses covetes de soterrament de la vall mitjana del Gorgos (Penya de les Arbones, Abric del Banc de les Coves) i les evidències recollides a la Cova del Montgó, en un context funerari més que probable. Més difícil resulta la interpretació de les troballes provinents de la Cova de les Meravelles (Xaló), on no sembla documentar-se un ús com a lloc d'enterrament. Res no podem afegir respecte al tipus de poblament en aquesta fase, aspecte mal conegut en general en la investigació. Novament ens hem de referir a la informació d'altres zones veïnes, on sembla documentar-se un tipus d'assentament en pla de forma quasi exclusiva (Arenal de la Costa a la Vall d'Albaida, el Camí del Pla a Oliva i la Vital a Gandia serien uns exemples d'aquesta tipologia). Els assentaments campaniformes de la nostra àrea d'estudi s'inseririen probablement en aquesta dinàmica, i la seua absència potser estiga condicionada per les mancances del registre.

Pel que es pot deduir de les poques dades disponibles, el procés d'intensificació econòmica iniciat en la fase anterior (Neolític IIB) a la zona del Serpis mitjà, no sembla tenir la seua culminació en l'Horitzó Campaniforme (Bernabeu i al., 2006: 113). L'important augment dels rendiments i les evidències d'una acumulació desigual dels productes emmagatzemats implicaria un desenvolupament de xarxes de poder amb capacitat de mobilitzar importants quantitats de força de treball (exemplificades, a més a més, en la construcció dels fossats de delimitació). No obstant això, les formes de poder no semblen consolidar-se (*Ibídem,* seguint Mann, 1986). Les escasses dades relatives al període campaniforme no confirmen la idea d'una major desigualtat i, en conseqüència, la institucionalització del poder.

La ruptura ideològica respecte al període anterior, caracteritzada pels enterraments múltiples, també resulta evident. Els aixovars campaniformes s'associen a soterraments individuals, en el marc d'una circulació de béns de prestigi, com ara els *ítems* metàl·lics (puntes de Palmela, punyals de llengüeta), considerats símbols d'un cert status social. Aquesta tendència pot albirar-se també durant l'Edat del Bronze. En aquest sentit cobraria validesa la identificació de l'HCT com a fase transitiva.

Les dades disponibles en la vall del Gorgos, tot i que d'escassa entitat, es poden relacionar amb les xarxes d'intercanvi que s'estableixen a nivell extraregional en el període campaniforme. S'hauria de valorar el paper de l'àrea costera de la Marina Alta en la difusió marítima dels elements campaniformes envers les Illes Balears, on es documenten depòsits amb la típica panòplia composta per botons d'ivori, braçalets d'arquer i ceràmica amb decoració incisa (Guerrero, 2004).

L'escassetat de dades contrastades relatives al període campaniforme, no tan sols en la nostra àrea d'estudi, sinó també a nivell regional, ens impedeix aprofundir en l'anàlisi dels mecanismes de canvi envers les societats de **l'Edat del Bronze**. Serà a partir de *c*. 2200 BC quan comence a documentar-se en el registre una ocupació sistemàtica del territori. Tot i això s'ha de ser caut a l'hora de valorar la intensitat d'aquest poblament ja que com ha apuntat M. Hernández (1997a: 107) la pretesa alta densitat dels poblats és més fictícia que real, i potser tan sols uns pocs degueren ser coetanis. Siga com vulga, els assentaments s'estenen en aquests moments al llarg del mig i baix Gorgos, ocupen tossals de mitjana alçada i difícil accés. Se situen de manera dispersa prop de les zones de fons de vall, la qual cosa evidencia una orientació envers l'explotació i el control de les terres més fèrtils i millor comunicades.

Els patrons d'assentament segueixen, doncs, les característiques definides per al que s'ha denominat "Bronze Valencià". Tot i això s'aprecien trets en certa manera diferenciadors, com podria ser la relativa importància pel que fa a la utilització de les coves (Cova del Montgó, Cova del Fardatxo, Cova de les Meravelles, Coves Santes, entre d'altres), ja siga amb una orientació ramadera o amb un altre

	Campaneta	B.Coves*	P.Arbones*	C.Montgó*	P.Roges	Or
DENES						
Discoïdal						
-Pedra	27	2		1	2(3)	
-Os	185	11	185	2		
-Petxina	17					
-Lignit		1	1			
Cilíndrica	1					
-Dentalium						
Bitroncocònica			2			
Troncocònica						
PENJOLLS						
Naturals perforats						
-Petxina	4		4	6		
-Dent sencer				1		
-Os sencer						
Facetats						
-Acanalat						
-Triangulat						
-Rectangular						
-Trapezoïdal			1	1		
-Oval						
BRAÇALETS						
-pedra				2 (1)		1
-petxina						
-os						
BOTONS						
Pla doble perf. Simple						
Perforació en "V"		1(2)	3			
Perf.sobre-elevada	1			1		
PLAQUES						
No perforada				1		
Perforada				2 (4)		
DIVERSOS						
Petxina no perforada						
Retall de petxina						
Creixent						
Prisma						
OS DECORAT				1		

*Taula 3. Quadre-Inventari elements d'ornament en contextos neolítics i campaniformes (a partir de Pascual Benito, 1998 i Soler Díaz, 2002). *Jaciments on s'ha documentat l'existència de ceràmica campaniforme.*

tipus de funcionalitat. Caldria, per tant, replantejar-se la tan gastada idea del caràcter marginal o "secundari" respecte a la utilització de les coves al llarg del II mil·lenni BC. Es tractaria d'una opció més dintre dels esquemes organitzatius dels diferents grups, en un sistema productiu tendent cada cop més a l'especialització, fet que s'apreciarà amb més claredat durant el Bronze Tardà.

Altrament, no s'aprecien en el registre grans construccions de caràcter defensiu. Les restes de murs, quan es documenten, més bé semblen formar part de sistemes d'anivellament del terreny, per tal d'aconseguir una major superfície habitable en l'assentament. No pensem que la seua construcció responga a factors d'inseguretat.

Des del punt de vista geogràfic, la vall del Gorgos se situaria dintre de l'àmbit cultural del Bronze Valencià, tot i que ja en els seus teòrics límits meridionals. Les característiques generals de la cultura material i la dinàmica ocupacional així semblen indicar-ho. En aquest sentit, i des d'una perspectiva "alacantina", la Marina Alta formaria part de l'àrea que a nivell morfoestructural constitueix la zona muntanyosa que s'estén entre el marge esquerre de la conca del Vinalopó, els límits septentrionals provincials i la costa. El poblament s'articularia al llarg d'una sèrie de valls perpendiculars a la costa (Hernández, 1997a: 94). Aquesta àrea correspondria a la *zona III* proposada per l'autor en aqueix treball[21] i s'integraria en el Bronze Valencià.

Fa l'efecte, doncs, que la conca del Gorgos, i per extensió les terres de la Marina Alta, quedarien en certa manera en la perifèria d'ambdues entitats culturals, i participarien de característiques tant de l'una com de l'altra, molt més evidents pel que respecta a les del Bronze Valencià com hem apuntat abans. Els contactes amb l'entitat argàrica podrien albirar-se en determinades evidències de la cultura material, probablement degudes a les xarxes d'intercanvi entre elits. Els materials ceràmics presenten algunes variants tipològiques respecte a les formes típiques del Bronze Valencià, amb major presència de perfils carenats i absència d'altres de ben característiques, com els vasos geminats (Simón, 1990: 121). El metall, tot i no ser excessivament abundant, sembla confirmar, a pesar del tòpic, el gradient sud-nord quant al nombre d'evidències documentades (Hernández, 1997a). A l'igual que succeeix a l'Alt Vinalopó, l'argent no pot explicar-se sense contactes amb l'Argar (*Ibídem:* 107). Una espiral procedent de la Penya del Cingle (làm. XII) recorda les quatre trobades a la necròpolis de San Antón a Oriola (Simón, 1998: 27). Un punyal amb escotadures procedent del depòsit de la Coveta del Flare també sembla seguir el model d'algunes alabardes de l'àrea del sud-est en el II mil·lenni, en funció de la presència d'una nervadura central, inexistent en contextos més septentrionals (Simón, 1987: 17).

Trobem, doncs, segons va apuntar Gil Mascarell (1992) diferents matisos entre àrees diverses, que poden donar lloc fins i tot a fàcies comarcals dintre del Bronze Valencià, com podria succeir en el cas de la zona d'Alcoi, amb elements que evidencien una marcada personalitat pròpia. Després de més de quinze anys mantenen la seua validesa les seues paraules:

[...] *es dóna un moviment de renovació cultural en àmplies zones del territori peninsular de caràcter convergent, però amb peculiaritats o matisos diferencials, fruit de condicionants ambientals, tradicions o altres factors de difícil explicitació"*. Lluny de percebre l'Edat del Bronze com un període de retrocés, assistim a una [...] *revolució silenciosa, caracteritzada per una acumulació de coneixements agraris, un augment dels rendiments i creixement demogràfic* [...] *amb una adaptació al sòl i el clima de cada comarca*. Respecte als patrons d'assentament i els models d'ocupació del territori, [...] *Els poblats se situen en turons i tossals. Els murs de contenció, més que a raons defensives, responen a un nou concepte de territori: el domini s'entén a partir de la visibilitat del seu entorn i de les terres que el circumden*.[...] *Les muralles, més que una resposta a factors d'inseguretat, és una elecció cultural, que demostra la profunda psicologia dels seus ocupants i la cohesió social del grup. Les obres col·lectives reflectirien un sentiment de pertinença a una comunitat distinta a les altres*. [...] *També trobem petits caserius dispersos en zones de piemont i en elevacions en mig del pla, constatant-se una diversitat en el poblament*. Pel que fa a les bases econòmiques, [...] *La agricultura i la ramaderia són dos vectors que s'han de tractar en conjunt. Aquesta és la veritable revolució, no el bronze*.

Per al **Bronze Tardà** (1500/1400 – 1300/1200 cal BC), s'ha sobrevalorat la presència de ceràmiques decorades tipus Cogotas I (Delibes i Abarquero, 1997; Hernández, 1997a: 109) en detriment d'altres elements tant a nivell de registre material com de les característiques del poblament. En aquest sentit s'aprecien una sèrie de canvis respecte al període anterior, constatats en diferents espais geogràfics, que semblen indicar una dissolució en major o menor grau, respecte als models imperants en el període anterior. No es tracta, però, d'una ruptura total ja que les perduracions, especialment en la cultura material, resulten evidents.

Làmina XII. Espiral d'argent recuperada al jaciment de la Penya del Cingle.

A la vall del Gorgos es constata una disminució en el nombre de poblats, fet que es pot fer extensiu a altres zones com la conca del Vinalopó o les comarques del sud de Terol. Les unitats de poblament es desplacen a la zona immediata a la costa, on assolirà un paper determinant l'assentament xabienc del Cap Prim, possible escala en uns circuits comercials marítims que necessitaven de punts d'aiguada i que podrien funcionar com a punts neutrals d'intercanvi. En aquest sentit queda oberta la possibilitat d'aprofundir en les implicacions que va comportar l'aparició d'un emplaçament d'aquest tipus en les àrees veïnes més immediates. La presència de ceràmiques decorades relacionades amb el Bronze Tardà/Final en el jaciment de Lleus a Benissa (Ronda, 1990; Pérez Burgos, 2004) podria posar-se en relació amb els assentaments de la badia de Xàbia; és també el cas de la Cova Bolumini a Beniarbeig (Guillem i al., 1992), on s'ha identificat un nivell del mateix horitzó. L'especialització en les activitats econòmiques, que sembla iniciar-se, com hem vist, en el període anterior, resulta ara més evident. És el moment de la generalització de les activitats metal·lúrgiques, testimoniades en la majoria dels poblats (Cap Prim, Santa Llúcia i, potser també, l'assentament situat al nucli urbà de Xàbia). L'especialització sembla arribar també a les produccions terrisseres, amb una dualitat en les produccions, una dedicada a la vaixella de cuina i una altra de gran qualitat tècnica. Les troballes d'algun element relacionat amb activitats tèxtils semblen apuntar en la mateixa direcció. Altrament, i potser relacionat amb la variable anterior, s'observa una diversitat major quant als tipus d'emplaçament. Tot i reduir-se el nombre d'assentaments, trobem poblats en altura com Santa Llúcia i el Tossal d'Arnau; altres en pla com el del carrer Santa Marta de Xàbia i el Cap Prim, aquest amb una vocació marítima inqüestionable. Fins i tot, no seria gens estrany una perdurabilitat en l'ocupació de la Cova del Montgó durant aquest període. Algunes decoracions ceràmiques a base d'incisions evoquen motius relacionats amb el Bronze Tardà/Final (Soler, 2007: núm. inv. 75, 78 i 79); també s'ha apuntat la presència d'un vas relacionat amb el corrent cultural dels CCUU (Simón, 1997a).

Futurs plantejaments han de servir per a obrir noves perspectives i hipòtesis que serveixen de plataforma per a avançar en la investigació. En primer lloc, han de passar per la revisió, a la llum de les dades acumulades en els darrers anys, de les col·leccions depositades als distints museus de la comarca. Noves campanyes de prospecció sistemàtica ajudarien a aprofundir en el coneixement de les estratègies emprades en l'ocupació del territori per part de les comunitats prehistòriques de la vall del riu Gorgos. Finalment, aquestes i altres iniciatives haurien d'estar recolzades en l'excavació d'algun jaciment en l'àrea d'estudi.

Hem intentat en aquest article fer un repàs general dels trets més significatius en l'evolució del poblament al llarg de la prehistòria recent a la vall del riu Gorgos. Han quedat insinuades, o almenys aquesta ha estat la nostra intenció, una sèrie de qüestions en les quals caldria aprofundir per tal de millorar el coneixement de les comunitats que habitaren la nostra comarca durant quatre mil anys; els que van des de l'arribada a les nostres costes dels primers colons portadors dels elements d'una nova forma de vida, fins a la culminació d'aquest procés al llarg del II mil·lenni BC per part de les societats de l'Edat del Bronze. Pocs segles després, en la segona meitat del segle VII a.n.e., la història tornaria a repetir-se. Novament, per mar, arribarien, ara de la mà dels colons fenicis, tot un seguit d'innovacions i canvis culturals que transformarien, sense possibilitat de tornada, les societats del Bronze Final.

NOTES

1. Per a la realització en valencià d'aquest treball hem rebut una ajuda del Servei de Política Lingüística de la Universitat de València.
2. Volem agrair a Joaquim Bolufer les facilitats oferides a l'hora de revisar els materials depositats al Museu de Xàbia, així com les informacions respecte de la localització d'un bon nombre de jaciments. També estem en deute amb Pasqual Costa, arqueòleg de Pedreguer, al qual agraïm els seus encertats comentaris i apreciacions. Hem pogut consultar diversos materials al SIP gràcies a la Dra. Maria Jesús De Pedro. Al Dr. Agustí Díez, per la seua ajuda en l'elaboració de la cartografia. Finalment no volem deixar de referir-nos al Dr. Joan Bernabeu, pels seus consells i correccions al llarg de la revisió del text.
3. Les dates radiocarbòniques que puguen ser utilitzades en aquest treball es donaran calibrades.
4. Es produeix un buit d'informació pel que fa a datacions sobre mostres de vida curta en el període entre *c*. 4200-3900 BC.
5. La cova ha estat utilitzada fins fa poques dècades com a corral per al ramat.
6. Es tractaria d'una transhumància de curt recorregut, composta per ramats de cabana ovina i caprina, que posarien en relació dues àrees amb característiques climàtiques complementàries, sense la necessitat de recórrer grans distàncies. Aquesta pràctica sembla estar testimoniada durant l'Edat del Bronze i vinculada a l'expansió de l'horitzó cultural de Cogotas I.
7. Els nivells calcolítics/campaniformes del jaciment del Camí del Pla a Oliva (Nivell H) es trobaven a 4 metres de fondària respecte a les terres circumdants (Aparicio i al., 1994).
8. Aquesta classe de treball col·lectiu comença a documentar-se en l'Edat del Bronze i s'ha posat en relació amb la capacitat de mobilització de força de treball, que a la vegada pot servir com a indicador del grau de poder que es desenvolupa en una determinada comunitat (Bernabeu i al., 2006: 102). La inversió de treball comunal per part dels grups prehistòrics es remunta a les primeres fases de la seqüència neolítica (fins a *c* 3800 BC) amb la construcció de fossats monumentals a la vall de Penàguila (Mas d'Is) i els fossats delimitadors de l'hàbitat del Serpis a partir de *c* 3200 BC (Niuet). En qualsevol cas, la quantificació de la inversió realitzada resulta més complexa en el cas dels aterrassaments i muralles de l'Edat del Bronze, ja que es tracta d'un treball que requereix major coordinació i un cert grau d'especialització en els participants (*Ibídem:* 103).

9. Petita vall situada al sud de la població de Xaló, possiblement freqüentada també en el Neolític i on encara s'observen restes d'estructures de pedra en sec relacionades amb l'estabulació de ramats d'ovins i caprins en èpoques recents.
10. Cal tenir en compte que la costa, en aquest cas el tram final del Gorgos, ha estat suficientment prospectat pel Museu de Xàbia i potser distorsiona l'àmbit general.
11. Hi ha evidències de troballes d'algun fragment ceràmic d'aquest origen a la vall del Guadalquivir (Jimeno Martínez, 2001: 167, seguint Martin de la Cruz, 1992) i en el centre de la Península Ibèrica, en un jaciment Cogotas I en el terme de Pinto (Blasco 2004: 579 seguint Díaz del Río).
12. Es documenta un assentament d'aquest tipus al Pla de Pego, situat en una petita elevació artificial en mig d'una zona de marjal relacionat amb l'explotació de recursos aquàtics (Aparicio i Climent, 1985).
13. Simón (1987, 1997a) apunta la possible presència a la cova d'una sèrie de ceràmiques vinculades als Camps d'Urnes, a l'igual que a la Cova de les Meravelles.
14. És, de bon tros, la que presenta unes millors facilitats de comunicació a través del corredor N/S paral·lel a la costa i uns nexes més estrets a nivell cultural al llarg de la història. El mateix es pot dir des del punt de vista dels diferents períodes de la Prehistòria recent, si fa no fa, respecte a les dinàmiques en els patrons d'assentament.
15. Englobaria el territori comprés pel Xúquer al nord i la serra d'Aitana al sud (les comarques centrals valencianes). Hi podríem distingir: un grup a la vall del Penàguila i la conca alta i mitjana del Serpis (Mas d'Is, Or i Sarsa); un altre grup a la zona de la Vall d'Albaida i dos grups costaners, l'un al baix Serpis i un altre a la Marina Alta.
16. L'altre curs fluvial important en l'àmbit de la Marina Alta, el Girona, resulta inviable com a via de comunicació costa/interior en funció de l'existència d'una barrera infranquejable, el barranc de l'Infern. Altres vies de comunicació degueren ser el riu Gallinera i les valls d'Ebo i Alcalà.
17. Una altra qüestió seria determinar a quin grup correspondria l'autoria d'aquestes manifestacions. Tradicionalment ha existit una tendència a valorar les manifestacions d'art macroesquemàtic des d'una perspectiva *interior* a nivell geogràfic, on els conjunts de La Sarga i Petracos funcionarien com a marcadors territorials d'un determinat grup local. Potser s'hauria d'explorar també el fenomen des d'una òptica costanera, si més no, tenint en compte la proximitat del pla de Petracos a la costa. Aquesta relació és encara més evident en el cas dels diferents conjunts d'art macroesquemàtic del barranc de l'Infern, en el mig Girona, amb una clara vinculació amb els grups neolítics costers.
18. L'assentament de Jovades podria abastar fins a 50 hectàrees.
19. Molina Burguera (2003) indica una possible via de comunicació que enllaçaria la zona de l'altiplà de Jumella-Iecla amb les terres de la Marina Alta. Els trams d'aquesta ruta serien el corredor de Villena, la zona d'Alcoi, continuant Serpis avall fins a la costa, on enllaçaria amb el corredor costaner en direcció sud. Curiosament, a mitjan segle XX, va existir la possibilitat de fer el viatge amb tren des de Iecla fins a Dénia seguint la mateixa ruta.
20. Cal indicar que també a la Marina trobem un aflorament d'ofita, a la serra d'Oltà, entre Calp i Altea.
21. La *zona I* ocuparia l'extrem oriental de la fossa intrabètica, que s'estén des del límit amb Múrcia fins al Campello, al nord de l'actual ciutat d'Alacant. Aquesta zona tradicionalment s'inclou dintre de l'àrea argàrica. La *zona II*, que ocuparia el territori central alacantí, tindria el riu Vinalopó com a element vertebrador. Seria l'àrea de contacte/frontera entre l'Argar i el Bronze Valencià.

BIBLIOGRAFIA

APARICIO PÉREZ, J. (1994). Prehistoria de los valles del norte de la provincia de Alicante (Comunidad Valenciana. España). *RACV. Serie Histórica,* 12: 7-80.

APARICIO PÉREZ, J.; SAN VALERO APARISI, J. (1983). Actividades arqueológicas desde 1979 a 1982. *Serie arqueológica, 9, Varia II*. Departamento de Historia Antigua. Facultad de Geografía e Historia. Universidad de Valencia.

APARICIO, J.; CLIMENT, S. (1985). Sobre la pesca en la Edad del Bronce. *Boletín del Centro Arqueológico de Sagunt*. *ARSE*, 20. Sagunt.

APARICIO, J.; CLIMENT, S.; MARTÍNEZ, J.M. (1994). Mesolítico, Eneolítico e Ibérico en el Camí del Pla (Oliva. Valencia. España). *RACV Serie Arqueológica,* 14: 7-123.

BADAL GARCÍA, E. (1997). El paisatge vegetal de la Marina, a partir dels carbons prehistòrics. *Aguaits*, 13-14: 23-37.

BADAL GARCÍA, E. (1999). El potencial pecuario de la vegetación mediterránea: las cuevas redil. *II Congrés del Neolític a la Península Ibèrica*. *Saguntum-PLAV,* Extra 2: 91-298.

BERNABEU AUBÁN, J. (1982). La evolución del Neolítico en el País Valenciano. Aportación al estudio de las culturas neolíticas en el extremo occidental del Mediterráneo. *Revista del Instituto de Estudios Alicantinos,* 37, 85-137.

BERNABEU AUBÁN, J. (1984). *El vaso campaniforme en el País Valenciano*. Serie de Trabajos Varios del SIP, 80. València.

BERNABEU AUBÁN, J. (1989). *La tradición cultural de las cerámicas impresas en la zona oriental de la Península Ibérica*. Serie de Trabajos Varios del SIP, 86. València.

BERNABEU AUBÁN, J. (1995). Origen y consolidación de las sociedades agrícolas. El País Valenciano entre el Neolítico y la Edad del Bronce. *Actes 1es Jornades Arqueología*. Alfàs del Pi.

BERNABEU AUBÁN, J. (2002). The social and symbolic context of neolithization. *Saguntum-PLAV,* Extra 5: 209-234.

BERNABEU J.; GUITART, I.; PASCUAL, J.LL. (1988). El País Valenciano entre el final del Neolítico y la Edad del Bronce. *APL,* XVIII: 159-80.

BERNABEU J.; GUITART, I.; PASCUAL, J.LL. (1989). Reflexiones en torno al patrón de asentamiento en el País Valenciano

entre el Neolítico y la Edad del Bronce. *Saguntum-PLAV,* 22: 99-124.

BERNABEU J.; MARTÍ, B. (1992a). El País Valenciano de la aparición del Neolítico al Horizonte Campaniforme. *Aragón. Litoral mediterráneo. Intercambios culturales durante la Prehistoria*: 213-234.

BERNABEU J.; MARTÍ, B. (1992b). La Edad del Bronce en el País Valenciano. *Aragón. Litoral Mediterráneo. Intercambios culturales durante la Prehistoria*: 555-567.

BERNABEU, J.; FUMANAL, M.P.; BADAL, E. (2001). *La Cova de les Cendres. Volumen I: Paleografía y Estratigrafía*. Estudis neolítics. Universitat de València.

BERNABEU J.; OROZCO T.; DÍEZ A.; GÓMEZ M.; MOLINA F.J. (2003). Mas d'Is (Penàguila, Alicante): Aldeas y recintos monumentales del Neolítico inicial en el valle del Serpis. *Trabajos de Prehistoria,* 60, nº 2: 39-59.

BERNABEU, J.; MOLINA, LL.; DÍEZ, A.; OROZCO, T. (2006a). Inequalities and Power. Three millennia of Prehistory in Mediterranean Spain (5600 – 2000 cal BC). *Social Inequality in Iberian Late Prehistory.* BAR International Series 1525: 97-116.

BERNABEU, J.; PÉREZ, G.; MOLINA, LL. (2006b). La Vital, Gandia (València), un assentament del primer campaniforme a la desembocadura del Serpis. *Cota Zero,* 21: 14-16.

BLASCO BOSQUED, M. C. (2004). Hacia una definición del horizonte Cogotas I: algo más que un estilo cerámico. *La Edad del Bronce en tierras valencianas y zonas limítrofes*: 567-583.

BOLUFER MARQUÉS, J. (1995). *El Patrimoni arqueològic de Teulada*. Ajuntament Teulada.

BOLUFER MARQUÉS, J. (2004a). Ermita de Santa Llúcia (Xàbia). *Actuacions Arqueològiques en la província d'Alacant. CD del Col·legi de Llicenciats de la Universitat d'Alacant*.

BOLUFER MARQUÉS, J. (2004b). Tretze anys d'arqueologia urbana a la vila de Xàbia. *Xàbiga,* 8: 17-40.

BOLUFER MARQUÉS, J. (2004c). Museo de Xàbia. *Xàbia. Arqueología y Museo. Museos Municipales en el MARQ*: 23-43.

BOLUFER MARQUÉS, J. (2005). La prehistòria del Montgó. *I Jornadas: el turismo sostenible en el Parque Natural del Montgó*: 9-17.

BORONAT SOLER, J. DE D.; ORTEGA PÉREZ, J.R.; PEDRAZ PENALBA, T. (2005). Berdica, Casas de Miquela, El Polvorí (Benissa). *Actuaciones Arqueológicas en la Provincia de Alicante. CD del Colegio Oficial de Doctores y Licenciados en Filosofia y Letras y en Ciencias de Alicante*.

BOVER BERTOMEU, J. (1944). Yacimientos arqueològicos de Jávea. Reseña y catálogo de los objetos hallados en los mismos. *Saitabi, vol. II,* 13: 263-271.

BURILLO MOZOTA, F.; PICAZO MILLÁN, J.V. (2001). Prospección arqueológica y Edad del Bronce: una experiencia en la serranía turolense. *La Edad del Bronce, ¿Primera Edad de Oro de España?*: 87-120. M. Ruiz-Gálvez Priego (coord.). Crítica Arqueología. Barcelona.

COSTA CHOLBI, P. (2001). El poblat de l'Edat del Bronze de la Penya del Cingle (Pedreguer). *Revista de Festes Pedreguer*.

COSTA, P.; CASTELLÓ, J. (1999). La cultura Ibérica. Economia y sociedad. *Historia de la Marina Alta*: 109-120. Editorial Premsa Alacantina, Premsa Valenciana i Institut d'Estudis de la Marina Alta.

DELIBES DE CASTRO, G.; ABARQUERO MORAS, F.J. (1997). La presencia de Cogotas I en el País Valenciano: acotaciones al tema desde una perspectiva meseteña. *Saguntum-PLAV*, 30: 115-134.

DE PEDRO MICHÓ, M.J. (1995). La Edad del Bronce en el País Valenciano. Estado de la cuestión. *Actes 1res. Jornades Arqueologia d'Alfás del Pi*: 49-67.

ESQUEMBRE BEBIÁ, M.A. (1997). *Asentamiento y Territorio. La Prehistoria en los Municipios de Biar, La Canyada de Biar, Camp de Mirra, Beneixama y Banyeres de Mariola*. Villena.

FAIRÉN JIMÉNEZ, S. (2002). *El paisaje de las primeras comunidades productoras en la cuenca del río Serpis (País Valenciano)*. Villena.

FAIRÉN JIMÉNEZ, S. (2004a). ¿Se hace camino al andar? Influencia de las variables medioambientales y culturales en el cálculo de caminos óptimos mediante Sig. *Trabajos de Prehistoria,* 61, 2: 25-40.

FAIRÉN JIMÉNEZ, S. (2004b). Movilidad y territorialidad. El poblamiento neolítico en las comarcas centro-meridionales valencianas. *Saguntum-PLAV,* 36: 23-34.

FAIRÉN JIMÉNEZ, S. (2004c). Uso y frecuentación de las cuevas en la Edad del Bronce. La Cova del Barranc de la Batalla (Alcoy, Alicante). *La Edad del Bronce en tierras valencianas y zonas limítrofes*.

FAIRÉN, S., GARCÍA, G. (2005). Arte y Territorio: contribución de los sig al análisis del paisaje neolítico en el interior de la Marina Alta (Alicante. España). *Actas del III Congreso Neolítico en la Península Ibérica*: 569-578.

FIGUERAS PACHECO, F. (1920). *Geografía General del Reino de Valencia*. Volum dedicat a la província d'Alacant.

FIGUERAS PACHECO, F. (1945). Panorama arqueológico de Jávea y sus cercanías. *Archivo Español de Arqueología,* XVIII, 58: 1-33. CSIC. Madrid.

FIGUERAS PACHECO, F. (1949). Cueva de la Magdalena. Prehistoria del Montgó. *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, XII, 24: 116-126.

FUMANAL, M.P.; VIÑALS, M.J.; FERRER, C.; AURA, E.; BERNABEU, J.; CASABÓ, J.; GISBERT, J.; SENTÍ, M.A. (1993). Litoral y poblamiento en el litoral valenciano durante el Cuaternario reciente: Cap de Cullera-Puntal de Moraira. *Estudios sobre el Cuaternario*: 249-259.

GARCÍA ATIÉNZAR, G. (2004). *Hábitat i territorio. Aproximación a la ocupación y exploración del territorio en las comarcas centro-meridionales valencianas durante el Neolítico cardial*. Villena.

GARCÍA ATIÉNZAR, G. (2006). Abrigos, valles i pastores. Análisis espacial del paisaje pastoril en las tierras centro-meridionales valencianas. *La aplicación de los SIG en la Arqueología del paisaje*: 149-170.

GARCÍA ATIÉNZAR, G. (2007). La Cova del Somo (Castells de Castells). Estudio de materiales sin estratigrafía. *Actes del IV Congrés d'Estudis de la Marina Alta*: 53-68.

GARCÍA ATIÉNZAR, G.; ROCA DE TOGORES, C. (2004). La Cova del Somo (Castells de Castells). *Recerques del Museu d'Alcoi,* 13: 171-180.

GARCÍA BORJA, P. (2004). Avanç sobre el poblament de la Vall del Cányoles durant l'Edat del Bronze. *La Edad del Bronce en tierras valencianas y zonas limítrofes*: 203-211. Villena.

GIL MASCARELL, M. (1981). El Bronce Final y el comienzo de la Edad del Hierro en el País Valenciano. *Monografías del Laboratorio de Arqueología de Valencia,* 1.

GIL MASCARELL, M. (1992). La agricultura y la ganadería como vectores económicos del Bronce Valenciano. *Saguntum-PLAV,* 25: 49-68.

GUERRERO AYUSO, V. (2004). Las Islas Baleares en los derroteros del Mediterráneo Central y Occidental. *La Navegación Fenicia: tecnología naval y derroteros*: 85-134. Centro de Estudios Fenicios y Púnicos. Universidad Complutense de Madrid.

GUILLEM, P.; GUITART, I.; MARTÍNEZ, R.; MATA, C.; PASCUAL, J.LL. (1992). L'ocupació prehistòrica de la Cova Bolumini (Beniarbeig-Benimeli. Marina Alta). *Actes del III Congrés d'Estudis de la Marina Alta*: 31-48.

GUSI I JENER, F. (2001). Distribución territorial y evolución cronocultural durante la Edad del Bronce en tierras de Castellón. *…y acumularon tesoros. Mil años de historia en nuestras tierras*: 163-180.

HARRISON, R.H. (1977). *The Bell Beaker cultures of Spain and Portugal*. American School of Prehistoric Research. Peabody Museum of Archaeology and Ethnology. Harvard University, Cambridge, Massachusetts.

HERNÁNDEZ PÉREZ, M.S. (1985). La Edad del Bronce en el País Valenciano: panorama y perspectivas. *Arqueología en el País Valenciano. Panorama y* Perspectivas: 101-119.

HERNÁNDEZ PÉREZ, M.S. (1997a). Desde la periferia del Argar. La Edad del Bronce en las tierras meridionales valencianas. *Saguntum-PLAV,* 30: 93-114.

HERNÁNDEZ PÉREZ, M.S (1997b). Espacio y tiempo en la Edad del Bronce del País Valenciano. *Espacio, tiempo y forma. Serie I*. Prehistoria y Arqueologia, 10: 279-315.

HERNÁNDEZ PÉREZ, M.S.; FERRER I MARSET, P.; CATALÁ FERRER, E. (1988). *Arte Rupestre en Alicante*. Centre d'Estudis Contestans. Alacant.

JIMENO MARTÍNEZ, A. (2001). El modelo de transhumancia aplicado a la cultura de Cogotas I. *La Edad del Bronce, ¿Primera Edad de Oro de España?*:139-178. Crítica Arqueología. Barcelona.

JOVER MAESTRE, F.J.; LÓPEZ PADILLA, J.A. (1999). Campesinado e Historia. Consideraciones sobre las comunidades agropecuarias de la Edad del Bronce en el corredor del Vinalopó. *Archivo de Prehistoria Levantina,* XXIII: 233-257.

JOVER MAESTRE, F.J.; LÓPEZ PADILLA, J.A. (2005). *Barranco Tuerto y el proceso histórico durante el II milenio BC en el corredor del Vinalopó*. Vestigium, 1. Museo Arqueológico Provincial. Villena.

LAFUENTE VIDAL, J. (1959). *Museo Arqueológico Provincial de Alicante. Catálogo guía*. Instituto de Estudios Alicantinos. Alacant.

LÓPEZ MIRA, J.A. (2001). Tejido, cestería y cordeleria. *...y acumularon tesoros. Mil años de Historia en nuestras tierras*. CAM. Alacant.

LÓPEZ MIRA, J.A.; MOLINA MÁS, F.A. (1995). Intervención arqueológica en Sa Cova de Dalt (Tàrbena, Alicante). *Recerques del Museu d'Alcoi,* 4: 171-176.

LÓPEZ PADILLA, J.A. (2006). Consideraciones en torno al Horizonte Campaniforme de Transición. *Archivo de Prehistoria Levantina,* XXVI: 193-244.

LUCAS PELLICER, M.R. (2004). De la Meseta a Levante: cerámica de Cogotas y otros vectores interregionales. *La Edad del Bronce en el País Valenciano y tierras limítrofes*: 585-601.Villena.

MANN, M. (1986). *Las fuentes del poder social. Vol. I. Una historia del poder desde los comienzos hasta 1760 d.C*. Alianza Editorial.

MARTÍ OLIVER, B. (1978). *El Neolítico Valenciano*. Tesis Doctoral Inédita. SIP. València.

MARTÍ OLIVER, B (1983). *El nacimiento de la agricultura en el País Valenciano*. Cultura Universitaria Popular. Universitat de València.

MARTÍ, B.; JUAN CABANILLES, J. (1997). Epipaleolíticos y neolíticos: poblamiento y territorio en el proceso de neolitización en la Península Ibérica. *Espacio, tiempo y forma*. Serie I, 10: 215-264.

MESTRE PALACIO, J. (1970). *Alcalalí*. Institut d'Estudis Alacantins. Alacant.

MOLINA BALAGUER, LL. (1998). La Cova de les Meravelles (Xaló. Marina Alta. Alacant). Estudi de materials sense estratigrafía. *Saguntum-PLAV,* 31: 79-88.

MOLINA BALAGUER, LL. (2000). El poblament prehistòric en la vall mitjana del riu Gorgos (Marina Alta. Alacant). *Saguntum-PLAV,* 32: 77-96.

MOLINA BURGUERA, G. (2003). *Fronteras culturales en la prehistoria reciente del sudeste peninsular. La Cueva de los Tiestos (Jumilla, Murcia)*. Universidad de Alicante. Museo Municipal "Jerónimo Molina". Jumilla.

PALOMAR MACIÁN, V. (1984). Yacimientos del Bronce Valenciano en cuevas localizadas en el valle de Alcabaira y sus relaciones con las vías de transhumancia (Caudiel, Castellón). *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses,* 10: 47-61.

PASCUAL BENEYTO, J. (1993). Les capçaleres dels rius Clariano i Vinalopó del Neolític a l'Edat del Bronze. *Recerques del Museu d'Alcoi,* 2: 109-139.

PASCUAL BENITO, J. LL. (1998). *Utillaje óseo. Adornos e ídolos neolíticos valencianos*. Serie Trabajos Varios del SIP, 95. València.

PÉREZ BOTÍ, G. (2000). Una aproximación a la Edad del Bronce en la cabecera del río Polop (Alcoi, Alacant). *Recerques del Museu d'Alcoi,* 9: 97-106.

PÉREZ BOTÍ, G. (2004). El poblamiento prehistórico durante el II milenio a.n.e. en la cabecera del río Polop (Alcoi, Alacant). *La Edad del Bronce en Tierras valencianas y zonas limítrofes*. Villena.

PÉREZ BURGOS, J. M. (2004). Nuevas aportaciones al conocimiento de la Edad del Bronce en la comarca de la Marina Alta: a propósito de los yacimientos de Benissa (Alicante). *La Edad del Bronce en tierras valencianas y zonas limítrofes*. Villena.

RIBERA, A., PASCUAL J. (1994). Els poblats de l'Edat del Bronze d'Ontinyent i la Vall d'Albaida Occidental (I). *Alba*, 9: 13-53.

RIBERA, A., PASCUAL J. (1995). Els poblats de l'Edat del Bronze d'Ontinyent i la Vall d'Albaida Occidental (II). Els materials. *Alba*, 10: 101-136.

RIBERA, A., PASCUAL J. (1997). Els poblats de l'Edat del Bronze d'Ontinyent i la Vall d'Albaida Occidental (III). Anàlisi i consideracions. *Alba*, 12: 25-78.

RONDA FEMENÍA, A. (1990). *Arqueología de Benissa*. Alacant.

RUIZ-GÁLVEZ PRIEGO, M. (2001). Hallarse en la encrucijada. El área levantina entre oriente y occidente. *…y acumularon tesoros. Mil años de historia en nuestras tierras*: 137-150.

SALVÁ, A. (1966). Material cerámico de la Cueva del Montgó (Jávea) en la provincia de Alicante. *IX Congreso Nacional de Arqueología (Valladolid 1965)*: 92-99.

SEGARRA LLAMAS, J. (1985). *Jávea. Sus orígenes y su historia*. València.

SENTÍ RIBES, M. A. (1993b). Tossal del Port. *Inventari de Jaciments arqueològics. Conselleria de Cultura Educació i Ciència*. Generalitat Valenciana.

SIMÓN GARCÍA, J.L. (1987). L'Edat del Bronze a Xàbia. *Xàbiga,* 3: 7-36.

SIMÓN GARCÍA, J.L. (1990). *Catálogo y estudio de los fondos prehistóricos (del V al II Milenio) de los museos de la Marina Alta*. Ayudas a la Investigación 1986-87 Vol. III. Institut d'Estudis Juan Gil Albert. Alacant.

SIMÓN GARCÍA, J.L. (1997a). Les societats del II Mil·leni al Montgó. *Aguaits,* 13-14: 157-174.

SIMÓN GARCÍA, J.L. (1997b). La Illeta: asentamiento litoral en el Mediterráneo Occidental de la Edad del Bronce. *La Illeta dels Banyets (El Campello, Alicante). Estudios de la Edad del Bronce y Época Ibérica*. M. Olcina Doménech ed. MARQ. Serie Mayor 1. Alacant.

SIMÓN GARCÍA, J.L. (1998). *La Metalurgia Prehistórica Valenciana*. Trabajos Varios del SIP, 93. València.

SIMÓN GARCÍA, J.L.; ESQUEMBRE BEBIÁ, M.A. (2001). Consideraciones en torno al Poblamiento de la Edad del Bronce en la Marina Alta. *Archivo de Prehistoria Levantina*, XXIV: 199-222.

SOLER DÍAZ, J.A. (1997). La Cova del Montgó en el marc del món funerari del III mil·lenni aC a la Marina Alta. *Aguaits*, 13-14:127-156.

SOLER DÍAZ, J.A. (2002). *Cuevas de inhumación múltiple en la Comunidad Valenciana*. 2 vol. Real Academia de la Historia.

SOLER DÍAZ, J.A. (2007). *La Cova del Montgó*. Catálogo de Fondos del MARQ, núm.7. Alacant.

SORIANO BOJ, S. (2004). El patrón de asentamiento durante la Edad del Bronce en el Camp d'Alacant. *La Edad del Bronce en el País Valenciano y tierras limítrofes*. Villena.

TARRADELL MATEU, M. (1963). *El País Valenciano del Neolítico a la Iberización. Ensayo de Síntesis*. Anales de la Universidad de Valencia XXXVI. València.

TARRADELL MATEU, M. (1969). Noticias de las recientes excavaciones del Laboratorio de Arqueología de la Universidad de Valencia. *X Congreso Nacional de Arqueología*. 1967, Mahón:184-185.